

หอสมุดแห่งชาติ
ศิลปากร

พระราชหัตถเลขา

ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลอกจากจำนวนรวมครั้งที่ ๓ ที่ ๔ แลเพิ่มเติมอีก

สมเด็จกรมพระสวัสดิ์วัดนวิศิษฎ

ทรงชำระใหม่แล้วโปรดให้พิมพ์แจกในงานเมรุหม่อมเจ้าในกรม

ณวัดราชาธิวาศ เมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

หอสมุดแห่งชาติ สมเด็จพระเทพฯ ที่ ร.๙ นครราชสีมา



พระราชหัตถเลขา

ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลอกจากจำนวนรวมครั้งที่ ๓ ที่ ๔ แลเพิ่มเติมอีก

สมเด็จกรมพระสวัสดิ์วัดนวิศิษฎ

ทรงชำระใหม่แล้วโปรสให้พิมพ์แจกในงานเมรุหม่อมเจ้าในกรม

ณวัดราชาธิวาศ เมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาคร

เอษหัวข้อ หนังสือนายก

เลขหมู่ 895.916
ก196พศ

เลขทะเบียน 44.332.14092

๘๑๐.๙๑๖

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา



พระพรหมมุนี พร้อมด้วยคณะธรรมทาน ร่วมใจกันให้สมุดเล่มนี้ ไว้สำหรับห้องสมุดวัดสว่างอารมณ์ แม่ขรี จังหวัด นครราชสีมา ในการบำเพ็ญกุศลถวายแด่ท่านที่เป็นเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาสที่ล่วงลับไปแล้ว, ทั้งท่านที่เป็นต้นวงศ์ธรรมยุต จังหวัดอุบลราชธานี, ทั้งพระอุปัชฌายาจารย์, ทั้งมารดาบิดาญาติมิตร, ทั้งท่านที่มีอุปการคุณ ตลอดสัตตนิกายทุกหมู่เหล่า ใน ๓ ภพ จงได้รับผลแห่งบุญนี้ ดุจตนได้บำเพ็ญเองทุกถ้วนหน้าเทอญ.

วัดบรมนิวาส. ๒๑ ตุลาคม ๒๔๘๐

๒๑๒๐



หม่อมเจ้าหญิงฉวีวิลัยสวัสดิวัดน กำเนิด คัคณางค์ ณะอยุทธยา
ประสูติวันที่ ๒๐ มีน ๒๔๒๔ ฯ สิ้นชีพวันที่ ๑๔ พฤศจิก ๒๔๗๓ ฯ

คำนำ

พระราชหัดเลขาของล้นเกล้าล้นกระหม่อม รัชการที่ ๔ ในสมุดเล่มนี้มี ๔ ฉบับ เบื้องต้นพระราชทานไปยังเจ้าจอมมารดาพึ่ง ซึ่งองค์หญิงอาภาพรรณนี้ได้รับสั่งมรดกมาเก็บต้นฉบับรักษาไว้บัดนี้ ได้คัดสำเนาเอามาพิมพ์ขึ้น เพราะเหตุว่าเปนพระราชหัดถเลขาส่วนพระองค์เฉพาะถึงคุณย่าของหญิงฉวีวิลัย ซึ่งจะปลงศพในเมรุคราวนี้ ใช่แต่เท่านี้ในพระราชหัดถเลขาฉบับที่ ๔ ตอนปลายยังทรงขยายความเล่าอ้างออกชื่อแม่ของข้าพเจ้า แต่เมื่อท่านพระองค์ใหญ่อุณากรรณยังไม่ประสูติ ว่าได้รับพระราชทานกฐินข้างใน ให้ทอดทิ่วัดแขวงกรุงเก่าเปนครั้งแรกดังนี้ ย่อมเปนข้อขัดใจยิ่งกว่าที่ข้าพเจ้าได้พึ่งอย่างยิ่งอีกประการหนึ่ง ฯ แล พระราชหัดถเลขาซึ่งเอามาพิมพ์ไว้ตอนหลังนี้ พระราชทานไปถึง พระเจ้าบวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุหมราชแลพระญาติ รวางเสดจออกไปประทับอยู่ณะเมืองนครศรีธรรมราช แต่ยังมีแม่เอกศกจนถึงยังกุรเบญจศกนั้น สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ท่านทรงยืนยันว่าได้เคยทรงเหนเองแก่พระเนตร เปนร่างเดิมในสมุดถือเผ่าที่ห้องอาลักษณ เหนว่าจะเปนกรมพระสมมตอมรพันธ์ ทรงนำมาให้สมเด็จเจ้าฟ้าสมมติวงศวโรทัยกรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ ทรงหัดคัดลอกเขียนขึ้นสมุดกระดายด้วยหมึกไว้ จึงได้เปนต้นสำเนาซึ่งท่านนำมาลงพิมพ์เมื่อ พุทธศักราช ๒๔๖๕ ในคำนำของท่านนั้น ทรงกล่าวสมเสริคุณความแห่งพระราชหัดถเลขา

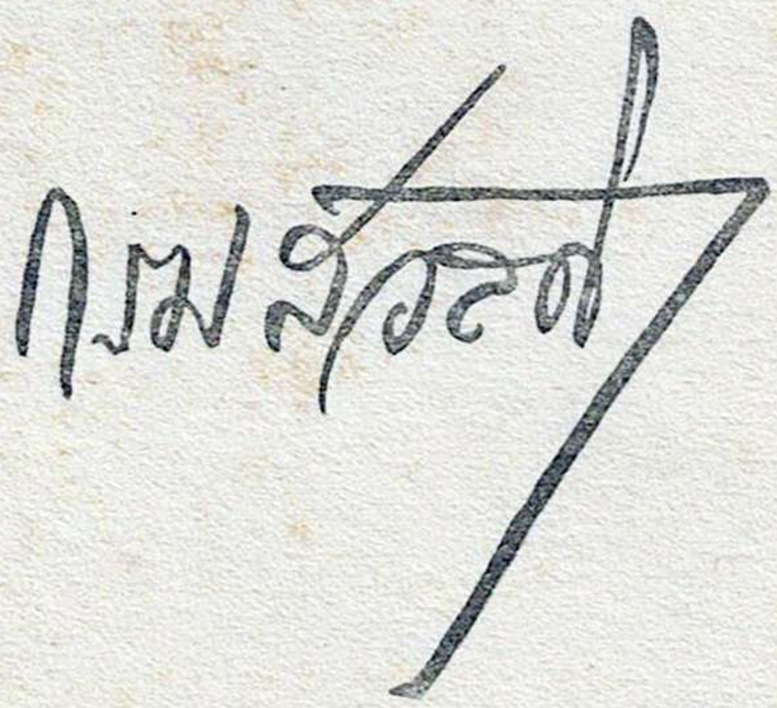
เหล่านี้ไว้ว่า มีเรื่องสำคัญที่เป็นประโยชน์ในพงศาวดารและเรื่องต่าง ๆ ที่น่าอ่านน่าฟังเป็นอย่างยิ่ง ทั้งข้อความที่ควรรู้ควรจำเป็นอันมาก จะหาจากที่แห่งอื่นไม่ได้ดีเหมือนดังนี้ ข้าพเจ้าขอกราบถวายบังคมเหนสอดคล้องชอบด้วยทำนองที่ทรงพรรณานั้นทุกประการ และยิ่งไปกว่านั้นอีก ที่เป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ ตรัสเล่าเรื่องในพระญาติวงศและราชบริพารทั้งหลาย ทรงใช้พระโวหารอันสนิทชิดเชื้อมิได้ใส่ใคล้ ย่อมนำความโสมนัสชื่นใจมาแก่ผู้ได้รับพระราชทาน ควรแล้วที่เจ้านายลูกเธอหลานเหลน ซึ่งสืบพระวงศลงมา จะชื่นชมยินดีเมื่อได้พบอ่านเหนพระราชนิพนธพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ปานนี้ ๆ

เมื่อหญิงฉวีวิลัยมาตายลงโดยพลันทันด่วน ข้าพเจ้าคิดอักอ่วนอยู่ในการจะหาที่ไว้ศพพองามน่างามตาแก่ลูกเต้า เหมือนหนึ่งว่ามีใครมาเข้าฝันตลใจ ให้นึกขึ้นได้ถึงหอสวดมนต์เก่าแลการปเรียญใหญ่ในวัดสมอราย ราชาธิวาส เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธาปฏิสังขรณ์วัดนั้น ได้ทรงใช้สอยให้ข้าพเจ้าช่วยดูแลงานฉลองพระเดชพระคุณอยู่พักหนึ่ง เพราะข้าพเจ้าเคยบวชอยู่สำนักนี้ คุ้นเคยกับภิกษุสามเณรและสถานที่น้อยใหญ่ ๆ ประการหนึ่งวัดนี้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช สมเด็จพระบรมชนกนาถ เมื่อเสด็จออกทรงผนวชบำเพญพระเนกขัมมารมี และเป็นวัดเดิมที่ก่อร่างสร้างตั้งวงศธรรมยุตติกา ข้าพเจ้ากับลูกของข้าพเจ้าก็ได้บวชเรียนศึกษาพระศาสนพรหมจรรย์อยู่สำนักนี้นับรวมได้เป็นถึงสี่ชั้นชั่วบุทคล อนึ่งเล่า

วัดสมอรายนี้ ได้เคยเปนที่ฝังศพแลพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดา
ในรัชการที่ ๔ หลายคน มีเจ้าจอมมารดาแพ ของสมเด็จพระมหา
สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เจ้าจอมมารดาเที่ยง ของเสด็จ
กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ์ แลเจ้าจอมมารดาพึ่ง ของเสด็จกรมหลวง
พิชิตปรีชา ซึ่งเปนคุณย่าของภรรยาข้าพเจ้าเปนต้น แม้แต่เดิมจักเปน
วัดฝ่ายวังน่า เพราะอยู่เหนือน้ำเจ้าพญา สืบมาในรัชการที่ ๔ ก็ได้
โปรสให้โอนยัญชีมาเปนวัดวังหลวง พระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่า
วัดราชาธิวาศ ฯ ครั้นสืบมาในรัชการที่ ๕ ก็ทรงสมมติพระราชทานให้
เปนวัดของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เมื่อ
ทรงปฏิสังขรณ์พระเจดีย์นี้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระมหา
กรุณาโปรสให้สร้างวิหารหลังน้อยหนึ่ง ย่ายน่าสู่ทิศตวันออก เรียก
ชื่อว่า พิหารพระอัยยกา พระราชทานแด่สมเด็จพระบรมราชินีนาถ
ทรงอนุญาตให้เปนที่บันจุอัฐิอังคารของมารดาข้าพเจ้า แลเจ้าพี่พระองค์
ชาย ๆ แลคุณยายคุณตาของข้าพเจ้า แม้เดียวนี้ข้าพเจ้ายังไม่ตาย
ก็มีขุมเผื่อไว้บันจุอังคารข้าพเจ้า พระราชทานล่วงน่าไว้คอยท่าอยู่
สรรพเสร็จ พระเดชพระคุณนั้นเปนล้นเกล้าล้นกระหม่อม หาที่จะ
พรรณนามิได้ ครั้นในรัชการที่ ๖ ก็ได้เชิญพระอังคาร สมเด็จพระศรี
พัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง มาประดิษฐาน
ไว้ภายใต้พระสัมพุทธพรรณีในพระอุโบสถนี้ เปนราชบูชนียสถานสำคัญ
ยิ่งขึ้นอีกโดยลำดับ ๆ ด้วยเหตุ ๕ ประการดังได้รำพึงมานี้ วัดราชาธิวาศ
จึงเปนที่อันข้าพเจ้ารักและที่นับถืออย่างสำคัญอันยวดยิ่ง ของวงศสกุลที่สืบ

สาขาลงมาแต่พระยาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระยุรพางค์มหาบรุษบรมกษัตร ผู้เสวยราชสมบัติเปนที่ ๔ แห่งกรุงศิริรัตนโกษินทรนั้น ฯ วัดราชาธิวาศเปนราชวรวิหารพระอารามหลวงจัดเปนชั้นสง จึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลขอพระราชทานบรมราชานุญาต ให้เปนที่ฝากศพไว้ แลได้ทำการปลงศพนั้นด้วย ทรงพระกรุณาโปรสเกล้าโปรสกระหม่อมอนุญาตให้สมประสงค์แล้ว จึงได้ยกหีบศพหญิงฉวีวิลัยมาตั้งฝากไว้ที่ในหอสวดมนต์เก่า ปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมปูนแลทาสีให้คืนดีแล้ว มีการทำบุญเลี้ยงพระสงฆ์บำเพญกุศลโดยกาลเวลาตามธรรมเนียม และจัดซ่อมกะไดแลลานการปเรียญที่ชุดชำรุดให้คืนดีแล้ว ปลูกเมรุผ้าขาวขึ้นที่น่าการปเรียญใหญ่ แลให้ขุดศพลูกหญิงทัศนียนงลักษณ ลูกชายเสริสวัสดิ ลูกหญิงรอดรมาภัฏ ลูกชายลอลิไฉย ซึ่งตายไปก่อนแล้วนาน มาสมทบรวมงานศพหญิงฉวีวิลัย ยกศพทั้ง ๕ ขึ้นตั้งบนการปเรียญใหญ่ ตกแต่งเครื่องสักการไว้พร้อมสรัพแล้ว สดับปรณ์พระอภิธรรม สดับพระธรรมเทศนา สวดศราทธพรตบรรยาย อังคราสพระสงฆ์ด้วยโภชนาหารแลถวายจตุรปัจจัยไทยธรรม บำเพญบุญให้ทานพร้อมกันฉันท์วงศาคณาญาติเปนอันติมพลีแก่ศพเสรจแล้วยกขึ้นสู่เมรุ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระบรมราชินี มิใช่แต่พระราชทานเฉพาะผ้าไตรไทยธรรมแลเครื่องอปการณ์แก่งานปลงศพเท่านั้น ยังทรงพระเมตตาอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนิรไปพระราชทานเภลิงศพให้เปนเกียรติยศแก่ผู้ตายแลผู้ยังทั้งหลาย ซึ่งได้พึ่งพระกรุณาบารมี พระเดชพระคุณเหนปานนี้จักฝังใจอยู่ มิได้ลืมเลยจนหาชีวิตรไม่ ฯ

อนึ่งข้าพเจ้าไม่ชอบใจในวิธีปลงศพอย่างเงียบเหงา เอาอย่างเขาไม่เข้าเรื่องเข้าราว ดังข่าวขัญญัติให้ทำกันมากว่า ๒๐ ปีแล้ว เหตุฉนั้นในงานศพสองวันต้นนี้ จะได้มีการมหรศพตามประทีปดอกไม้เภลิงและโปรยทานตามแบบอย่างธรรมเนียมเก่าของเรา ซึ่งเจ้านายลูกหลานชั้นเยาว์ ๆ จะยังไม่เคยรู้เหนเสียเลย ฯ ขอท่านทั้งหลายจงช่วยอนุโมทนาในกุศลผลทาน ช่วยงานให้เปนที่ครึกครื้น เหมือนช่วยข้าพเจ้าฝืนเสร้าขันเทาโศกสงบใจ เพราะได้เหนความหวังดีไมตริจิต อันท่านเผื่อแผ่แก่วงศสกุลสวัสดิวัดนี้ด้วยเทอญ ฯ



วันที่ ๑๔ กุมภ์ พ.ศ. ๒๔๗๓

สารบารพ

พระราชหัดถเลขา ในรัชการที่ ๔

ฉบับที่ ๑ พระราชหัดถเลขา ถึง เจ้าจอมมารดาพึ่ง ในต้นฉบับไม่ปรากฎวันเดือนปี แต่สอบได้ความว่าทรงเมื่อปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๙๕) เรื่องอาการประชวรของพระองค์เจ้าชายทักษิณาวัฏวรขัตติยราชกุมาร น่า ๑

ฉบับที่ ๒ พระราชหัดถเลขา ถึง เจ้าจอมมารดาพึ่ง ลงวันพุธเดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๑๗ (พ.ศ. ๒๓๙๘) เรื่องเสด็จพระราชทานพระกฐินที่กรุงเก่า แลเรื่องเจ้าจอมมารดาน้อย น่า ๒

ฉบับที่ ๓ พระราชหัดถเลขา ถึง เจ้าจอมมารดาพึ่ง ลงวันเสาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๑๗ (พ.ศ. ๒๓๙๘) เรื่องต่อกับพระราชหัดถเลขาฉบับที่ ๒ น่า ๖

ฉบับที่ ๔ พระราชหัดถเลขา ถึง เจ้าจอมมารดาพึ่ง ลงวันเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีเถาะศัปตศกจุลศักราช ๑๒๑๗ (พ.ศ. ๒๓๙๘) ความเนื่องกับพระราชหัดถฉบับที่ ๓ ทรงต่อว่าด้วยการรักษาพระบรมราชวังฝ่ายใน แลมีเรื่องกฐินข้างในของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบรมราชวงศ์ศิริพัชรินทรมาตา ทอดที่กรุงศรีอยุธยาเก่าเปนครั้งแรก น่า ๘

พระราชหัตถเลขา ถึง พระองค์เจ้าบัทมราช

ฉบับที่ ๕ ถึงพระองค์เจ้าบัทมราช ลงวันจันทรเดือนเจดแรมค่ำหนึ่ง ปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ (วันที่ ๔ มิถุนายน ๒๔๐๓) ว่าด้วย _ กรุงเทพกับหัวเมืองที่ใกล้มีความไข้ป่วงใหญ่ _ ในพระราชวังป่วรป่วยตายกันหลายคน _ การเมรุพระศพกรมสมเด็จพระเดชาดิศร _ การศพเจ้าพระยามหาศิริธรรมพระราชทานเงินแจกแก่ญาติให้ทำบุญ _ น่า ๑๑

ฉบับที่ ๖ ถึงพระองค์เจ้าบัทมราช ลงวันอาทิตย์เดือนเก้าแรมสามค่ำ ปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ (วันที่ ๕ สิงหาคม ๒๔๐๓) ว่าด้วย _ รูปพระนารายน์และพระพุทธสิหิงค์ _ ให้หลวงเทพย์เสนีกับช่างออกไปกดพิมพ์ถ่ายรูปพระพุทธสิหิงค์ _ วังน่าเสด็จเมืองนครครั้งนี้มีการอย่างไรบ้างให้จดหมายถวาย น่า ๒๑

ฉบับที่ ๗ พระราชหัตถเลขา ถึง พระองค์เจ้าบัทมราช ไม่ลงวันเดือนปี แต่ปรากฏในท้องเรื่องว่าระวางเดือน อ้าย ญ่ } ปีวอก จุลศักราช ๑๒๒๒ เรื่องเงินส่วยตัวเลข พระราชทานเสื้อผ้าแก่กรมการ และข่าวทางกรุงเทพ ฯ น่า ๒๒

ฉบับที่ ๘ ถึงพระองค์เจ้าบัทมราช ลงวันพุธเดือนเจดแรมสิบสองค่ำ ปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ (วันที่ ๕ มิถุนายน ๒๔๐๔) ว่าด้วย _ ทรงรับของฝากหลายครั้งและฝากถวายสมเด็จ

พระเทพศิรินธรา พระองค์เจ้าศิริสิทธิธงไชย กับ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา เจ้าจอมมารดาบัว และหุ่นฤาเพง—เจ้านายในวังน่าพระยววรวงศ์เธอชั้น ๑ เคยตามเสด็จพระราชดำเนินไปเพชรบุรี พากันย่นถึงครั้งวังน่าไปเมืองนครก็ได้รับของฝากมาแจก น่า ๒๗

ฉบับที่ ๙ ถึงพระองค์เจ้าบัทมราช ลงวันพุธเดือนสิบสองแรมสามค่ำ ปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ (วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๔๐๔) ว่าด้วย — กรมหมื่นวิษณุนาถ พระองคเจ้าคัคณางค์ยุคล (กรมหลวงพิชิตปริชากร) กับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กลับมาจากสิงคโปร ถึงกรุงเทพ ฯ แล้วกราบทูลว่าได้แวะขึ้นไปเมืองนครศรีธรรมราช เยี่ยมเจ้าจอมมารดานุ้ยเจ้าพระยานคร เยี่ยมศพท่านผู้หญิงอิน พระอาการสมเด็จพระเทพสิรินธราประชวรจนสวรรคต — เจ้านายข้าราชการในกรุงแลหัวเมืองบำเพ็ญกุศลในการพระศพนั้น พระองค์เจ้ามงคลถึงชีพตักษัย, เจ้าพ่าอิศราพงศ์ประชวรสิ้นพระชนม์ พระองค์เจ้านิลวัถาสิ้นพระชนม์—เจ้าจอมมารดาแพถึงอสัญญกรรม, พระอาการประชวรของพระยาทสมเด็จพระบรมโกศ, กรมหลวงวงศาธิราชสนิทประชวรพระโรคคล้ายกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช, พระองค์เจ้าดวงจันทร์ประชวรหายแล้ว พระองค์เจ้าดาราทรง

โศกเศร้าถึงเจ้าฟ้าอิศราพงศ์มาก การศพท่านผู้หญิงอิน พระราชทานโกษฐ์กับเงินและสังเคต ๗ สำรับ—น่า ๓๔

ฉบับที่ ๓๐ พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าจอมมารดานุ้ยเล็ก ลงวันศุกร์ เดือนหกขึ้นสิ่ค่ำ ปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ (วันที่ ๓ พฤษภาคม ๒๔๐๕) ว่าด้วย—ได้ทรงรับหนังสือบอกพระอาการพระองค์เจ้าบัทมราชพระชนม์ ๗๕ ปี ประชวรพระโรคลมอำมพาต—คล้ายเจ้าจอมมารดานุ้ยใหญ่อายุ ๔๗ ปี—คล้ายพระองค์เจ้าสว่างพระชนม์ ๔๒ ปี—คล้ายอาการเจ้าพระยานคร—กรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ก็ประชวรเหมือนกัน—จะให้ไปรับพระองค์เจ้าบัทมราชเสด็จกลับ ก็ทรงพระวิตกด้วยทางไกล ให้ปฤกษากันกับเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ และน้อยเล็ก พระยาเทพอรชุน พระเสนหามนตรี คิดอ่านดูว่าจะควรเชิญเสด็จกลับฤาไม่ ได้โปรดให้เรือไปรับไม่ขัดรับสั่งแล้ว—น่า ๔๖

ฉบับที่ ๓๑ ถึงพระองค์เจ้าบัทมราช ลงวัน เดือนแปด ปีกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ (สิงหาคม ๒๔๐๖) ว่าด้วย—ทรงพระราชวิตกถึงพระอาการที่พระองค์เจ้าบัทมราชประชวร—เจ้าจอมมารดานุ้ยออกไปอยู่นคร ๔๕ ปี อายุ ๙๘ แล้ว—จะเสด็จพระราชดำเนินไปแวะปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช—น่า ๕๑

ฉบับที่ ๑๒ ถึงพระยาวิชิตสรไกร พระเสนหามนตรี (ไม่ได้ลงวัน แต่คงอยู่ในระหว่างวันพธเดือนแปดอตราสาธ แรมหกค่ำ กับวันศุกร์เดือนเดียวกัน แรม ๑๕ ค่ำ เปนวันที่ ๕ กับ ๑๔ สิงหาคม ๒๔๐๖) ว่าด้วยเรื่อยรมราชวรฤทธิ์ คือภายหลังเปลี่ยนเรียกว่าอรรคราชวรเดช จะเสด็จไปปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช—แต่จะไม่เสด็จขึ้นเมือง—จะโปรดให้พระเจ้าลูกเธอ ๒ พระองค์กับเจ้าจอมมารดาขึ้นไปเฝ้าพระองค์เจ้าบัทมราช—ให้จัดพาหนะมารับส่ง—และให้คอยประคับประคองรับเสด็จพระองค์เจ้าบัทมราชด้วย— น่า ๕๓

ฉบับที่ ๑๓ พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ และเจ้าจอมน้อยเล็ก ลงวันพฤหัศบดี เดือนสิบ ขนหาคา ยกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ (วันที่ ๑๗ กันยายน ๒๔๐๖) ว่าด้วย — เสด็จพระราชดำเนินกลับจากหน้าเมืองนครศรีธรรมราช วันอาทิตย์เดือนเก้าแรมแปดค่ำ—ถึงกรุงเทพ ฯ วันพฤหัศบดีเดือนเก้าแรมสิบสองค่ำ เชิญเสด็จพระองค์เจ้าบัทมราชขึ้นอยู่ในพระบรมมหาราชวัง — น่า ๕๕

พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าจอมมารดาพึ่ง

ฉบับ ๑ ปีชวด จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๙๕

เต่าเอ๋ย[๑]

อาการลูกของเต่านั้น[๒] ข้าได้ไปหาฤๅหมออเมริกันเขา จะให้เขารักษา เขาว่าโรคนั้นเกิดมาแก่ลูกนั้นโดยธรรมดา ช่องลมหายใจของเด็กนั้นห่างทั้งสองข้าง หัวใจจึงชักเลือดร้ายให้ปะปนกับดำแลเขียวไป รักษายากเขาไม่รับรักษา ข้าก็เสียดายด้วยเปนลูกผู้ชาย แล้วสงสารเต่าหนักหนา กลัวจะเสียใจนัก อย่าเสียใจเลยเปนธรรมดาของเด็กนั้นเอง ลางคนเขาว่ามันสำลักน้ำคำ เปนลมอัคมูชิ เปนลมตัด ฯ หนังสืออังกฤษน่าหลังนั้นเขาเขียนบอกมา.

---

(๑) เจ้าจอมมารดาพึ่ง พระสนมเอกในรัชการที่ ๔ เมื่อยังเยาว์ชื่อว่าเต่า

(๒) คือพระองค์เจ้าชายทักษิณาวัฏ วรขัตติยราชกุมาร เปนพระราชโอรสองค์แรกที่ประสูติในเศวตฉัตร เปนพระองค์ใหญ่ของเจ้าจอมมารดาพึ่ง (สกุลอินทวิมล)

ประสูติวัน ๗ ๗ ๘ ค่ำ ปีชวด จัตวาศก พ.ศ. ๒๔๙๕ อยู่ได้เดือน ๑

สิ้นพระชนม์ ฯ

๒

พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าจอมมารดาพึ่ง

ฉบับที่ ๒ ปีเถาะ สัปตศก พ.ศ. ๒๓๙๘

เขียนที่พลับพลาป้อมเพ็ชร กรุงเก่า

วัน ๔ ๕ ๗ ๑๒ ค่ำ ถ.ส. ๕

ถึงเต่าของข้า ให้รู้ว่า รำฤกถึงจริง ๆ

ข้าออกเรือกระบวนมาจากตำหนักน้ำ วัน ๑ ๒ ๗ ๑๒ ค่ำ ขวนรุ่ง เวลาตี ๑๑ กับ ๖ บาท ขึ้นมาถึงวัดเชมา ตลาดแก้ว เวลาเช้าโมง ๑ กับ ๔ บาท มีเรือเก๋งลำหนึ่งพายตามขึ้นมาแข่งเรือที่นั่งของข้าเกินน่าเรือตำรวดเรือที่นั่งรองทุกลำ แข่งจนเรือเก๋งเคียงเรือที่นั่ง แต่แรกข้าสำคัญว่านางหนู[๑] ลูกรำเพอยจะร้องไห้ มารดาจะให้เอาใส่เรือเก๋งขึ้นมาส่งให้ข้ากระมัง ข้าจึงร้องถามไปว่าเรือใคร เรือนั้นมิม่านบังมิด มีผู้หญิงนั่งท้ายหลายคน เรือตำรวดตามไปสำคัญว่าเรือข้างในในกระบวน จึงไม่มีใครห้ามปล่อยให้พายขึ้น สรรเพชภักดี[๒] ร้องถามหลายคำ ก็ไม่

---

(๑) ทรงหมายความว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑล ในพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพอยภมราภิรมย์ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระราชชนนีพันปีหลวงในรัชการที่ ๕

(๒) เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี เพ็ง นะโปเลี่ยน เพ็ญกุล เปนพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็กในรัชการที่ ๔ แล้วในรัชการที่ ๕ เปนเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง.

ยอกข้าถามหลายคำอะไร ๆ เรือใคร ก็ไม่บอก ย่าวผู้หญิงข้างท้ายก็
หัวร่อเยาะด้วยยานเต็มที่ จนใครในเรือที่นั่งโกรธว่าหัวเราะเยาะ ข้าคิด
จะให้เอาปืนยิงตามกฎหมาย ก็กลัวจะถูกคนตาย เขาจะฦๅไปว่าดุร้าย
ใจเขาทำคนตายง่าย ๆ พายแข่งไล่เรือที่นั่งอยู่นาน เหนผิดที่แล้ว
จึงได้ร้องให้ตำรวดไล่จับ ครั้นเรือไปจับจะฉุดเรือมาจึงพายหนีห่างออก
ไป ไล่ไปไกลจึงได้ตัวเรือมา ได้ความว่าเปนเรือมารดา กรมหมื่น
มเหศวรศิววิลาศ มาทำน่าเปนเล่นตัวล้อข้าต่อน่าทารกำนันน่าชังนักหนา
ข้าสั่งให้พระอินทรเทพจับคุมเรือลงมาส่ง ตัวนายมาให้จำไว้ย่าวให้จำไว้
ข้างน่า ข้าได้เขียนหนังสือมาให้กรมหมื่นมเหศวรทรายแล้ว ได้มิใย
สั่งถึงท้าวศรีสัจจา ท้าวโสภานิเวศ ให้เอาตัวจำไว้ให้มั่นคงกว่าข้าจะ
กลับลงไป อยากจะใคร่ให้เอาไปตัดหัวเสียตามสกุลพ่อมัน แซ่นี้มัก
เปนเช่นนั้นเหมือนคุณสำลิมารดาของพระองค์เจ้านัดดา ถึงลูกท่านรัก
ท่านเลี้ยงเปนหนักหนา มารดาท่านเอาไว้ไม่ได้ เอาไปตัดหัวเสีย
เปนอย่างมิมาแล้ว ข้าได้ยินว่าคนพวกเจ้าตลับ เจ้าครอกห่อไปด้วย
พวกนั้นเปนพวกใกล้เคียงกับยายน้อยย่ำของเต่า เต่าอย่าได้ไต่ถาม
ว่ากล่าวอะไรวุ่นวาย น้อยมันจะด่าให้อายเขา มันไม่เจียมตัวว่าชั่ว
มันยังถือตัวเปนเมียข้า มันจึงตามมาล้อต่อน่า เมียใหม่ ๆ สาว ๆ
เปนเจ้าเปนนาย เมื่อจับมันร้องว่าจะไปตามเสด็จกรงเก่าด้วย

มาครั้นน้ำเชี่ยวนักต้องรอกัน มาถึงสามโคกย่ายสามโมง ทอด
กระถินแล้วเลี้ยงดูกันอยู่ที่นั่นสองชั่วโมง ออกเรือไปย่ายห้าโมง ไป

เกือบรุ่งเวลา ๑๐ ทุ่ม ๙ บาทจึงถึง เรือประเทียบมาถึงต่อสว่างแล้วบ้าง ได้พักเสียหลายชั่วโมง ข่ายวานนี้ไปทอดกระถินวัดสุวรรณดาราม วัดพนังเชิง ๒ วัดเท่านั้น

วันนี้แห่พยุหยาตรารอบเมือง ทอดกระถิน ๔ วัด วัดพุทไธสวรรย์ ๑ วัดกรษัตราราม ๑ วัดศาลาปูน ๑ วัดน่าพระเมรุ ๑ พรุ่งนี้จะไปวัดปาโมกข์ กระถินมาคราวนี้มาก ทั้งในหลวงแลข้าราชการข้างน่าข้างในด้วยกันกว่า ๗๐ อาราม จะต้องช้ารออยู่ทอดให้แล้วต่อวันขึ้น ๑๑ ค่ำจึงจะได้กลับ เต่าจงเอาความอันควรกราบเรียนแม่นุ่มให้ทราบ ให้ท่านกราบทูลกรมสมเด็จพระเดชาดิศร กรมขุนสรรพศิลป์ปรีชา กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ กราบเรียนสมเด็จองค์น้อย แลเจ้าพระยานิกรบดินทร์เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ให้ท่านทราบว่าข้าสั่งมาถึงท่าน ถวายพระกุศลแลให้ส่วนบุญท่านทุกองค์ทุกคน เจ้านายในวังเต่าก็ให้ทูลท่านด้วยว่าข้าสั่งมาถวายพระกุศลท่านทุกองค์ จะหาของอะไรฝากก็ไม่ใคร่มีมากพอแจกทั่วกันเลย ข้าได้สั่งแม่นุ่มให้ให้รวงผึ้งแก่เต่า ๕ รวง ไปเรียกเอามากินเถิด ออกไฟใหม่ ๆ ถ้าแสลงก็อย่ากิน ให้แม่ภาษ้ากินเสีย ช่วยกันระวังลูกให้ดี ข้าเปนห่วงนักระวังนัก อย่าให้เปนเหตุการณ์เจ็บไข้มากมายไปได้ ข้าได้กำชับกรมขุนสรรพศิลป์ปรีชาไว้ด้วยหนักหนาแล้ว

ปีนี้น้ำมากที่หลังพลับพลาเปนบึงใหญ่โตกว้างขวาง มีบัวหลวงบัวสายแลกระจับ คนที่มาด้วยรบแต่จะออกไปพายเรือเล่น แต่ใน

ค่ายก็พายเรือเล่นได้ที่หลังเรือน การงานทั้งปวงเรียบร้อยอยู่ พระองค์ปุกไม่ได้ขึ้นมา ไม่มีใครทำขวาง ๆ ริ ๆ มีเหตุแต่พานทองหายใบหนึ่ง เหนจะตกน้ำด้วยเรือเก๋งที่ข่าวไปตามเมื่อกระถินวันนี้เรือโขนโดนล่มลง ยังให้ดำอยู่จะได้ฤามิได้ก็ไม่รู้

อนึ่งข้าได้สั่งให้แม่นุ่มให้เข้าเม่าแก่เต่าด้วย แต่ให้แบ่งหลายแห่งด้วยกัน นี้แต่ของท่านเต่า

(พระปรมาภิไธยอักษรโรมัน) ส. พ. ป. ม. มงกุฎ, สยามินทร์

เขียนหนังสือฝากถึงข้าบ้าง ข้าลำภุกถึงนัก

๖

พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าจอมมารดาพึ่ง
ฉบับที่ ๓, ปีเถาะ สัปตศก พ.ศ. ๒๓๙๗

เขียนที่พลับพลาย้อมเพ็ชร กรุงเก่า

วัน ๗ ๗๑๒ ค่ำ ถ.ส. ๕

เต่าของข้า

หนังสือกับสิ่งของที่ฝากมานั้นได้รับแล้ว เข้าวันนี้ดีใจว่าลูกกับตัวเข้า แลลูกอื่นอีก ๙ คน เปน ๙ ทั้งกรมมเหศวรอยู่ดีอยู่หมด อีก สามวันข้าจะกลับลงไป

ลูกเมียแลคนทั้งปวงที่มาด้วยก็สบายอยู่หมดทุกคน ทูลพระองค์ลม่อม[๑]ให้ทราบด้วยว่า ชายพ้า หญิงพ้า[๒] กับรำเพอย ก็สบายดี แม่พาลูกทั้งเล็กทั้งใหญ่ไปเที่ยวหลายแห่งก็ไม่เจ็บไข้อะไรดอก

ที่ล่างท้าวนางบอกอะไรขึ้นมามิแต่อ้างรับสั่งเจ้านาย เดี๋ยวนี้วังสิทธิขาดกับเจ้านายฤา ถ้าเจ้านายท่านจะรับสั่งให้เจ้าหลานผู้ชาย ฤาใครเดิรเข้าออก ฤานอนค้างในวังจะได้ฤาไม่ ท้าวนางเลี้ยงเปนผู้ใหญ่ เปนเจ้าคุณไปนั่งพ้งนอนพ้งรับสั่งเจ้านายทำไม ฯ

---

(๑) สมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชปรายูร ในรัชการที่ ๕

(๒) คือพระยาทสม่เด็จ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จเจ้าพ้าหญิงจันทรมณฑล กรมหลวงพิศุทธกษัตริย์

เมื่อข้ามาเสียแล้วเจ้านายในวังใครรับหลานเข้ามาหาที่เรือนฤๅเปล่า ฤๅท่านเสด็จลงแพบ้างฤๅเปล่า ชั่งท่านเถิด เมียรักรักก็มาด้วยข้าหมด มีแต่เต่าข้าก็ไว้ใจว่าไม่มีชู้แล้ว ข้าเชื่อว่ารักข้าจริง ๆ วิตกนิกอยู่แต่ที่อย่ากับพระองค์ปก ที่อย่ากับพระองค์ดวงเดือน ชั่งมันเถิดถึงชั่วไปก็ไม่เสียดาย ฯ

คุณแข[๑] ท่านก็มาอยู่ที่นั่น เมื่อยอกยันขันมาทำไม ท้าวนางไม่ออกชื่อท่านด้วย ท่านจะโกรธว่าไม่นับถือท่าน ท่านก็เปนอย่างเช่นเหนอยู่ ท่านไม่เหมือนคุณนุ่ม[๒] ท่านผิดกว่าคุณนุ่มมากทีเดียวไม่ใช่ฤๅ

ที่ให้หมอกุมารมานอนประจำระวังชายลูกเต่า[๓] นั้นชอบแล้ว ข้าฝากกระจับชลอม ๑ เข้าเม่าชลอม ๑ มาให้เต่า ไปเรียกเอาเถิดนแต่ทานของเตา

(พระปรมาภิไธยอักษรโรมัน) ส. พ. ป. ม. มงกุฎ สยามินทร์

---

(๑) คือเจ้าคุณตำหนักใหม่ ธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ (ดิส บุนนาค)

(๒) คือเจ้าคุณตำหนักเดิม เปนธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัด บุนนาค)

(๓) คือพระองค์เจ้าคัคณางคยุคล สกลศุภลักษณ กรมหลวงพิชิตปริชากร พึ่งประสูติได้ ๑๙ วัน ฯ

๙

พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าจอมมารดาพึ่ง

ฉบับที่ ๔ ปีเถาะ สัปตศก พ.ศ. ๒๓๙๗

เขียนที่พระที่นั่งสรรเพ็ชฯรปราสาท

ณะกรุงศรีอยุทธยาเก่า

วัน ๒๑๐๑๒ ค่ำ ถ.ส. ๕

เต่าของข้าเอ๋ย

เมื่อวัน ๔ ค่ำข้าได้เขียนหนังสือถามมาที่คุณนุ่มฉบับ ๑ ที่เข้าฉบับ ๑ ต่อว่าถามมาว่า ทำไมท้าวนางแลท่านผู้ใหญ่ข้างในที่ข้ามอบวังให้รักษาเอารับสั่งเข้านายเปนหัวน่า จะยกขึ้นมากว่ามีรับสั่งให้ยกทุกที เดียวนี้รั้ววังสิทธิขาดแก่เจ้านายฤๅ เจ้านายมีเจ้าหลานมีข้ามีไทย พระกรรณท่านไวท่านมักพลิก ๆ แพลง ท่านมักรับเจ้าผู้ชายเข้าวัง ท่านมักฝากตัวผู้มีบุญเรวนัก ท่านมักเสดจออกตำหนักน้ำ ทำต่าง ๆ มาแต่หลังเท่าไรก็ย่อมแจ้งอยู่ด้วยกัน ตัวข้าก็ไม่อยู่ขึ้นมาอยู่กรุงเก่าเมื่อยกเอาท่านเปนเจ้ารั้วเจ้าวังท่านจะได้ยินคำฤๅเล่าอะไรผิด ๆ ลงไปจากนี้ ท่านจะใจเรวไปคบข้าเจ้าข้านายวุ่นวายไป วันนี้เมื่อเช้าก็ยังได้หนังสือคุณนุ่มกับท้าวนางบอกขึ้นไปอีกว่ามีรับสั่งพระองค์ยี่สุ่นพระองค์ปุก (นี้แลเอกที่เดียว) แลพระองค์ใยให้บอกขึ้นมาว่าเจ้าชายลูกนางเทียงแลหญิงขาวเจ็บ เดียวนี้ลูกข้าเปนหลานท่านก็เปนธุระของท่านฤๅท่านจะไปทำจู้จี้จู้บัดวุ่นแล้ว ข้าไม่ชอบหูชอบใจเลย แต่ตัวข้าอยู่ ฤๅ

เมื่อท่านไปกับข้า ท่านยังว่าขัดคอต่าง ๆ ข้าสั่งอย่างนี้ท่านว่าเสีย
อย่างโน้นให้วุ่นไป ข้าไม่อยู่ท่านมีขึ้นทำก่าเปนเจ้าของไปเสียหมด
ว่าอะไรลงไปก็ไม่ฟัง ท่านสั่งให้ว่าอย่างไรก็ว่ามา ท่านไม่สั่งก็เปน
หอยเปนปูไปเสียหมด ไม่บอกให้มันเลยสักฉบับสักคำ รักษาวังถึ
งะรอดตาช้างห่างงะรอดตาเลน เอารับสั่งเจ้านายเปนประมาณ เจ้านาย
ท่านจะทำให้รั่วก็ไม่มีใครบอกมา ได้ยินใบบอกฉบับหนึ่งว่าเบิดประตู
ยาตรากระษัตริแต่เวลาโมงหนึ่งเช้าน ๔ โมงเย็น ใครเดิรทางนั้นบ้าง
เบิดทำไม ใครเล่า ใครบ้างลงไปดูกระถินวังน่า ใครไปไหนบ้างสีไม่
บอกเล่า ทำไมกับเจ้านายการที่ดีท่านก็ให้บอก การที่ท่านให้ทำฤา
ท่านทำเอง ไม่ชอบกล ท่านให้บิดก็จะภากันบิดเสีย เจ้าก็เปนเมีย
ข้าเลี้ยงเปนผู้ใหญ่ดูดายที่เดียวฤา ฯ ใครให้เบิดประตูยาตรากระษัตริ
เบิดทำไมทุกวัน เหนจะพาเด็ก ๆ ลงแพดูกระถินทุกวันแล้วกระมัง ฯ

ได้ต่อว่าลงไปแล้วว่าไม่ชอบใจให้การรั้ววังสิทธิแก่เจ้านาย ก็เหน
คุณนุ่มก็ดี เจ้าก็ดี จะได้หนังสือฤาไม่ได้ ถ้าได้แล้วผ่าผันไม่ไหวฤา
จึงเอารับสั่งเจ้านายบอกมาอีก

นางน้อยนั้นให้จำไว้ให้มั่นคง ถึงพระองค์ปุกท่านสั่งให้ถอด ให้
ปล่อยให้ลด ก็อย่าทำตามเลย ข้านี่กจะยังไม่ไปตามกำหนด จะเที่ยว
เล่นอยู่ที่บนแล้วจะดอดลงเรือเรวลงไปกลางคืน ไปแอบจอดอยู่ที่ไหน ๆ
เมื่อเวลาเบิดประตยาตรากระษัตริ ก็จะพายโผล่เข้าไปขึ้นแพที่เดียว
จะได้เหนใครลงมาเล่นที่นั่นบ้างจะสนุกอย่ ถ้าข้าลงไปถึงตรง ๆ ก็กลัว

นวกหู พระองค์ปุกก็จะมาเล่าเรื่องลูกเต้าเจ็บไข้ฤาอะไรอะไรรกหูไปดอก
กระมัง พระโอฐุท่านพุ่งผ้าผืนลงมาทั้งทีก็ไม่ชนะต้องพ่ายรับสั่งอีก ถ้า
ท่านอยากได้น่าก็ให้ท่านยอกมาเองตามภาษาของท่าน ท้าวนางท่านสั่ง
ก็อย่าทำตามจึงจะชอบ ข้าได้มอบรั้ววังให้ท่านเมื่อไร เมื่อท่านมี
ธุระก็ให้ท่านยอกมาเองจึงจะชอบ ฤาท่านให้ยอกด้วยธุระของท่าน
ก็เชียนยอกมาฉบับหนึ่งต่างหากจากข่าวรั้ววังจึงจะชอบ การรั้ววังนั้น
ผู้ใหญ่รักษาวังกับท้าวนาง ยอกเองตามบัญญาจึงควร บัดนี้ท้าวนาง
มีแต่ตามรับสั่งเจ้านายเสียหมด

กระถินข้างในทอดหมดแล้ว แต่ละราย ๆ มีคนไปช่วยไปตาม
มาก ๆ แต่ของเบี้ยม[๑] นายหงส์[๒] เที่ยวยอกเรือมามากกว่าทุกราย
ขนนางแลกรมการก็ตื่นกันไปช่วยมาก เจ้าของรายอื่นที่ไม่สู้สบายบ้าง
แต่เล็กน้อยดอกไม่สู้ปรากฏ คนชาวกรุงเก่า ชาวบ้านนอกมามาก
นัก มาดูกระถินหลวงแลกระถินข้างใน เมื่อก่อแรกเริกปราสาทนี้
(สรรเพ็ชปราสาท) มีลครพระยามนตรีสุริวงศ์โซเซเต็มที คนก็ดูมาก
นัก หลามลู่หลามทางไป ตื่นกัน

นี้แต่ท่านของเต่า

(พระปรมาภิไธยอักษรโรมัน) ส.ป.ป.ม. มงกุฎ สยามินทร์

---

(๑) คือ เจ้าคุณขอมมารดาเบี้ยมพระสนมเอกในรัชการที่ ๔ พระอัยยกาในรัชการที่ ๖ ซึ่งทรงสถาปนานามพระอัยฐิว่า สมเด็จพระบรมราชชนนีศรีพัชรินทรมาตา

(๒) คือ เจ้าพระยาศิริรัตนมนตรี หงส์ สุขริตกุล ในรัชการที่ ๖

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

ฉบับที่ ๕, พระราชหัดถึงพระองค์เจ้าบัทมราช ประทับอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ระวาง พ.ศ. ๒๔๐๒-๒๔๐๖

ขดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าบัทมราช(๑) เจ้าอาวเจ้าน้าของกระหม่อมฉัน ให้ทราบพระหฤทัยว่า ท่านทรัพย์ภรรยาพระยาวิชิตสรไกร ได้รับหนังสือแลสิ่งของไปจากหม่อมฉันแล้ว ได้ออกเรือแล่นไปแต่ณวันจันทร์เดือนสี่แรมสิบสามค่ำ กระหม่อมฉันไว้ใจว่าถ้าลมคล่องต้องทางไป ก็เห็นจะถึงเมืองนครศรีธรรมราชก่อนวันสงกรานต์ สิ่งของกับหนังสือที่ฝากถวายไปนั้น เห็นบัดนี้จะถึงแล้ว

ในเดือนห้าข้างขึ้นที่ในกรุงเทพ ฯ แขวงกรุงเทพ ฯ แลหัวเมืองใกล้เคียงมีความไข้ป่วงใหญ่ลงรากเกิดขึ้น คนตายตั้งแต่ขึ้นค่ำหนึ่งสองค่ำ วันละสามสี่ห้าคนขึ้นไปทุกวัน เปนความไข้อยู่สิบห้าสิบหกวัน จึงค่อยสงบลง ในความไข้ครั้งนี้คนตายแต่ไพร่มาก เมื่อเปรียบกับความไข้ครั้งก่อน ๆ ก็เห็นว่าคนตายไม่มากนัก คิดนับคนในกำแพงกรุงเทพ ฯ ภายในวันกำลังความไข้ชุกนั้น วันละ ๓๔,๓๕ คน เพียงนั้นแล้วก็ค่อยลดน้อยลงมา ในความไข้ครั้งนี้ พระราชวงศานุวงศ์ แลข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในที่มีตำแหน่งเฝ้าในพระบรมมหาราชวังนี้ จนพระราชาคณะ ถานานุกรมบาเรียญ ไม่มีใครเปนอันตรายจนคนหนึ่งขึ้นไป

---

(๑) พระองค์เจ้าหญิงบัทมราช เปนพระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในรัชการที่ ๑ ประสูติปีมะแม พ.ศ. ๒๓๓๐ สิ้นพระชนม์ราวปีกุร พ.ศ. ๒๔๐๖

วาณิรัตนกัญญา บุตร์หญิงของหม่อนฉันคนหนึ่ง ซึ่งเปนบุตร์มารดาชื่อแก้วนั้น ป่วยลงคนหนึ่ง อาการมากหมอไม่รับ แต่รักษาอยู่หลายวันก็หาย หาตายไม่ เขียนบัตร์พระยาเสนาชิต ป่วยลงคน ๑ ก็รักษาหาย ความไข้ครั้งนี้ในวังนี้ใครเปนลงเขาก็รับไปเสียนอกวัง เพราะเปนไพร่ ตั้งแต่เกิดความไข้มาจนสงบ นับคนที่ป่วยมากต้องเอาไปนอกวัง วันละคนหนึ่งสองคนขึ้นไป จนเมื่อกำลังชุกวันละ ๑๖, ๑๗ คนนั้น นับได้ ๗๓ คน สืบได้ว่าไปตายเสีย ๔๓ คน หาย ๓๐ คน มีคนที่ตายในวังนี้คนหนึ่งแต่หม่อมเจ้าปลาตะเพียร บุตร์พระองค์เจ้าสุด บุตร์มีบุษบานั้นคนเดียว ก็เปนคนไม่ได้อยู่ในตำแหน่งเฝ้า เปนแต่คนเข้ามาอยู่กับพี่น้องในวัง

ในพระบวรราชวังนั้น ไพร่ ๆ ก็ตายมากเหมือนกัน ผู้เจ้าบุ่หอบุ่โรงฤๅหมอเวทย์มนต์ก็ห้ามไม่อยู่ดอก ได้ยินว่าผู้ดีที่เปนเจ้าจอมลาวเจ้าจอมญวนตายหลายคน แต่ไม่ทราบว่าใครบ้าง ทราบว่าพระองค์เจ้าชายอายุสี่ขวบ ซึ่งเกิดกับอิเขียว เปนทาสของนาคงานใช้แลอิ่มห้องเครื่องแต่ก่อนแล้ว ตามคงโชลนมารดาหนีนายเงินขึ้นไปอยู่ในพระบวรราชวัง จึงมีเจ้านั้น เสดจ์ก็ทรายพระหฤทัยแล้ว แต่ได้ยินว่าไม่ได้ตายด้วยลงราก ว่าเปนตาลโจรดอก แต่เจ้านายแลพวกชาวนครศรีธรรมราชที่เปนพี่น้องของเสดจ แลเจ้านายอื่น ๆ ที่อยู่ในพระราชวังบวรก็ดีอยู่หมด ตั้งแต่เดือนห้าข้างแรมแก่ ๆ มาจนบัดนี้ ความไข้สงบดีแล้ว

แลการพระเมรุพระศพกรมสมเดจพระเดชาดิศร[๑] นั้น กระหม่อมฉันก็ได้ให้ทำมาแต่เดือนยี่เดือนสามเดือนสี่ริบเร่งทำให้ทันแล้ง กลัวจะขวนฤดูฝน ครั้นณเดือนห้ากลางเดือน ความไข้ก็สงบลงบ้างแล้วจึ่งได้กำหนดสั่งการ ครั้นณวันศุกร์แรมค่ำหนึ่งเดือนห้าปีวอกยังเปนเอกศกจึ่งได้ให้เชิญพระโกษฐ์พระศพกรมสมเดจพระเดชาดิศร มาขึ้นมหาพิไชยราชรถ ตั้งกระบวนแห่เข้าพระเมรุท้องสนามหลวง มีการมหรศพต่าง ๆ สี่วันสี่คืน ตามอย่างการพระศพกรมสมเดจพระปรมานุชิต[๒] ครั้งก่อน

แลลครชาตรีของเสดจนั้น กระหม่อมฉันได้สั่งให้ตั้งโรงให้เล่นในการพระศพนั้นด้วย มีคนมาดูมาก เพราะเปนของนอกแปลกเข้ามา กระหม่อมฉันได้ให้เงินโรงวันละสามตำลึงทั้งสี่วัน

ณวันจันทร์แรมสี่ค่ำเดือนห้า ได้พร้อมกันถวายพระเพลิง รุ่งขึ้นณวันอังคารแรมห้าค่ำเดือนห้าได้เชิญพระอัฐิแห่กลับไปวังของท่าน แลในการพระศพนั้น กระหม่อมฉันได้ทำบุญให้ทานเปนอันมาก ได้มีพระธรรมเทศนาแลถวายไตรสังเคต ไตรจีวรผ้าขาวพับแลสิ่งของบางสิ่งแก่พระราชาคณะถานานุกรมบาเรียญ แลพระสงฆ์อันดับที่มาสดับปกรณ์การเปนเสร็จแล้ว

---

(๑) พระองค์เจ้ามั่ง เปนพระเจ้าลูกยาเธอในรัชการที่ ๒ ประสูติปีฉลู พ.ศ. ๒๓๓๖ สิ้นพระชนม์ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒

(๒) พระองค์เจ้าวาสุกรี พระเจ้าลูกยาเธอในรัชการที่ ๑ ประสูติปีจอ พ.ศ. ๒๓๓๓ ทรงผนวชอยตลอดชนมายุ สิ้นพระชนม์ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖

อนึ่งในการศพเจ้าพระยามหาศิริธรรม[๑]นั้น กระหม่อมฉันได้ให้เงินสำหรับโรงครัวไปแก่หม่อมน้อยใหญ่,[๒] หม่อมน้อยเล็ก,[๓] สามชั่งแล้ว แล้วได้แจกเงินเพื่องเงินสลึงเปนอันมาก แก่พระเสนหามนตรี, นายสนิท, นายพิจิตรสรรพการ, นายทรงใจรักษ์, นายม่วง พระอุทัยนอกราชการ, แลญาติพี่น้องที่อยู่ในพระราชวัง คือชายศรีสิทธิองไชย[๔] หญิงอรไทยเทพกัญญา แล บัว,[๕] หนู, จับ, กลิ่น, เอี่ยม, เข้า, เขียน, ทับทิม, กุหลาบ, อำพัน, แลพ่อมพนักงาน, แลนี้ เผ่าหอพระทุกคน ๆ ละร้อยเพื่องบ้าง สองร้อยเพื่องบ้าง ที่เปนบุตร์แลหลานสนิทก็ให้เงินสลึงคนละร้อย เงินเพื่องด้วยร้อย กับไตรคนละไตรบ้างสองไตรบ้าง ทั้งหม่อมน้อยใหญ่ หม่อมน้อยเล็กด้วยกันทุกคน รวมเปนเงินสิบชั่งเศษ ให้คิดอ่านการพร้อมกันแล้ว ครั้นณวันอังคารขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีวอกโทศก ได้ให้ชักศพเจ้าพระยามหาศิริธรรม ไปเข้าเมรุวัดสุวรรณาราม มีการเล่นต่าง ๆ สมควรดังยศเสนาบดี ครั้น

---

(๑) เปนผู้รักษากรุงเก่าในรัชการที่ ๔ เปนบุตร์คนใหญ่ของเจ้าพระยานคร น้อยคืนเมืองกับท่านผู้หญิงอิน

(๒), (๓) เปนน้องร่วมครรภกับ (๑) ทำราชการในรัชการที่ ๓ เปนเจ้าจอม

(๔) คือกรมขนสิริธัชสังกาศ (๕) เจ้าจอมมารดาบัวในรัชการที่ ๔ แลชื่ออื่น ๆ ล้วนเปนบุตรีแลหลานเจ้าพระยานคร น้อยคืนเมืองแทบทั้งนั้น

ณวันพฤหัศบดีขึ้นเจ็ดค่ำเดือนหก กระหม่อมฉันได้ไปขุดเพลิง ชาย ศรีสิทธิธงไชย ก็ได้นุ่งขาวไปเผาด้วย

แลในการศพนั้นวังน่าท่านก็ให้เตรียมว่าจะเสดจ แล้วก็ไม่ได้เสดจ ตามอย่างเคยในพระราชดำริห์จิต ๆ ของท่านนั้นและ แลญาติพี่น้องของเจ้าพระยามหาศิริธรรม ที่ทำราชการอยู่ในพระบวรราชวังนั้น ได้ยินว่าท่านก็ไม่ได้พระราชทานเงินแลสิ่งของช่วยทำบุญให้ทานในการศพเลยแต่สักคนหนึ่ง กระหม่อมฉันจะแจกเขาเล่าก็เกรงจะเกินวิสัยไป ได้ให้ผ้าไตรหนึ่งไตรกับผ้าขาวห้าพับ แก่พระองค์เจ้าอรุณ(๑) พระองค์เดียว พระองค์เจ้าในพระบวรราชวังแผ่นดินที่ ๓ ในการศพนี้เห็นนุ่งขาวลายทั้งข้างน่าข้างใน นับเปนญาติสนิทกับเจ้าพระยามหาศิริธรรมนั้น ก็ชอบก็งามอยู่แล้ว แต่ในพวกกระหม่อมฉัน กระหม่อมฉันได้เตือนกรมหมื่นมเหศวร กรมหมื่นวิชณุนารถ แลชายจิตราภรณ์ ให้นุ่งขาวด้วย เขาไม่ยอม เขาเถียงว่าเปนญาติห่าง ๆ ดอก(๒) จึงได้นุ่งขาวไป แต่ชายศรีสิทธิธงไชยคนเดียว เปนคนเถียงว่าห่างไม่ได้ แต่หนูตุ้ย(๓) หนูปุก(๔) สองคนในพระบวรราชวังนั้นนุ่งลายพื้นขาวห่มขาว

---

(๑) เปน พระธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ

(๒) ว่าญาติห่าง นับทางมารดาพระอินทรอภัยผู้บิดาเจ้าจอมมารดาน้อย ซึ่งเปนธิดาพระเจ้านครศรีธรรมราชโน้น (๓) พระองค์เจ้าดวงประภา

(๔)พระองค์เจ้าสุดาสวรรค พระราชธิดาสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯในรัชการที่๔

ไปเกี่ยวอย่างไรกระหม่อมฉันแปลไม่ออก ครั้นจะถามก็จะเปนจู้จี้ไป นายหนูตลุงนั้นเปนคนสูบยาฝิ่น กระหม่อมฉันให้จำไว้ จึ่งมิได้ให้เงิน ทำบุญให้ทาน เหมือนคนที่จำไว้ในวังคนหนึ่งแต่ก่อนนั้น ในงานศพเจ้าพระยามหาศิริธรรม กระหม่อมฉันได้บังสกุลผ้าไตรสิบห้าไตร แลมีของทานตามธรรมเนียม การกุศลในศพนี้ แลพระศพกรมสมเดจพระเดชาดิศร ขอถวายส่วนกุศลให้เสดจทรงอนุโมทนาด้วย

อนึ่งศพหม่อมเจ้าพุ่มนั้น วังน่าท่านรับสั่งให้ชักไปเมรุวัดสุวรรณาราม พร้อมกับศพลูกชายคนนั้นของท่านแล้ว แลประทานเพลิงในวันพฤหัศบดีขึ้นห้าค่ำเดือนเจ็ด ท่านก็ไม่ได้เสดจ กระหม่อมฉันได้ให้ของไปบังสกุล พระองค์เจ้าชายนั้นห้าไตร หม่อมเจ้าพุ่มสองไตร กับได้ให้เงินหม่อมเจ้าอ่ำร้อยเพื่อง ยศร์หญิงหม่อมเจ้าพุ่มที่มาอยู่วังนี้ ได้ให้ผ้าขาวสามพับเงินร้อยเพื่อง ขอถวายพระกุศลมาด้วย

บัดนี้กรุงเทพ ฯ ได้ช้างพลายเผือกมาช้างหนึ่ง เมื่อณวันพฤหัศบดีขึ้นห้าค่ำเดือนอ้ายปีมะแมเอกศก มีใบบอกของเจ้าพระยานครราชสีมา(๑) พระรัตนวงศา ผู้สำเร็จราชการเมืองสุวรรณภูมิมาที่กรุงเทพ ฯ มีความว่า พวกหมอควานชาวเมืองสุวรรณภูมิไปเที่ยวแซรกโพนที่ตำบลชมาดชยา แขวงระแดฟากแม่น้ำโขงฝั่งตวันออก ครั้นณวันศุกร์ขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีมะแมเอกศก คล้องได้ช้างพลายสำคัญช้าง ๑ จักษุขาว เล็บขาว ขนเหลืองแก่ สีผิวหนัง

---

(๑) เจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหเสนี)

ทั้งตัวขาวเจือแดง เหมือนกลิ่นบัวตากแห้ง สูงสามศอกสองนิ้ว กระหม่อมฉันได้สั่งให้กรมช้างขึ้นไปดแล้ว รับลงมาถึงกรุงเก่าเมื่อ ณวันพฤหัศบดีขึ้นเจ็ดค่ำเดือนหก แล้วกระหม่อมฉันขึ้นไปดูก็เห็นงามนักหนา เปนช้างเผือกโทแท้เหมือนกับพระวิสูตรรัตนกิริณี แล้วได้ไต่ถามวันเมื่อคลองช้างได้เมื่อใด ก็ได้ความว่าได้ณวันศุกร์ขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีมะแมเอกศก ครั้นคิดดูก็ได้ความว่า วันเมื่อคลองช้างได้นั้นพร้อมกันกับวันเมื่อยกพระมหาเสวตรฉัตรเฉลิมพระราชมณเฑียรใหม่ณทิศตวันออก ในวันศุกร์ขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีมะแมเอกศกนั้นเปนแน่ เพราะฉนั้นเห็นว่าช้างเผือกโทช้างนี้ เปนลาภอันประเสริฐของหม่อมฉันอย่

กำหนดช้างนั้นจะได้รับลงมาถึงกรุงเทพ ฯ ณวันจันทร์ขึ้นแปดค่ำเดือนเจ็ดปีวอกโทศก จะมีการสมโภชที่ท้องสนามไชย จะมีการงานดังรับพระวิสูตรรัตนกิริณีในครั้งหลัง ตามอย่างตามธรรมเนียมช้างเผือกแต่ก่อน จะได้ขนานนามให้นามว่า พระศรีเสวตรวิมลวรรณฉัททันต์คเชนทรชาติ ฯ ล ฯ หัศดินทร์รัตนรุ่งฟ้า

เมื่อวันอังคารขึ้นสิบสองค่ำเดือนสาม วังน่าท่านเสดจขึ้นไปบ้านสิทา ได้ยินว่าเปนกำหนดนัดเดือนบุญข้างลาว แต่ครั้งนี้เสดจไปอยู่ได้ไม่ช้า ก็รีบให้ลงมาเรียกเรือไฟขึ้นไปรับเสดจลนลานทีเดียว ได้ยินว่าไปพบความไข้ลงรากเข้า คนไพร่ ๆ ที่ตามเสดจไปตายลงหลายคน

แต่เมื่อกำลังความไข้ชุมอยู่ที่ล่างนั้น ได้ยินท่านตรัสว่าได้ให้ไปสืบแล้ว ความไข้แขวงสระบุรีมีแต่ใต้ปากเพรียวลงมา ที่บ้านสิทาสบายดีไม่มีไข้เลย ท่านจึงเสด็จไป เดี๋ยวนี้ตั้งแต่ท่านเสด็จกลับมาแล้วครั้งนี้ ไม่ได้ออกชื่อบ้านสิทาเลย การที่กำหนดว่าจะเสด็จไปประพาสผั่งทเลตวันตกนั้น ท่านก็ย่นโอ้เอ้ไปว่า หมอเขาดูว่าท่านเคราะห์ร้ายอยู่ปีนี้ก็มีความไข้ ไปกลัวจะไปพบความไข้เข้ากลางทเลจะหนียาก แต่เรือก็เห็นยังเตรียมอยู่

กระหม่อมฉันได้บุตร์ชายอิกคนหนึ่ง เปนบุตร์คลอดเมื่อวันพฤหัศบดีแรมเจ็ดค่ำเดือนห้าปีวอกยังเปนเอกศก กระหม่อมฉันให้ชื่อมนุษย์นาคมานพ[๑] กระหม่อมฉันกับทั้งญาติพี่น้องบุตร์ภรรยาอยู่ดีเปนสุขสบายอยู่หมด แต่แม่รำเพย[๒] ตั้งแต่คลอดบุตร์ชายภาณุรังษีสว่างวงศ์[๓] มาแล้ว ป่วยให้ไอแลซูบผอมมากไป กลัวจะตั้งวรรณโรคภายใน ศริสิทธิองไชยแลอรไทยเทพกัญญาก็อยู่ดีอยู่ คนหลังนั้น

---

(๑) สมเด็จพระเจ้ายรมวงศเธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสพระมหาสมณะเจ้า

(๒) สมเด็จพระเทพสิรินทรายรมราชินี พระราชชนนีพันปีหลวงแห่งรัชกาลที่ ๕

(๓) สมเด็จพระราชปิตุลา ยรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช

อ้วนขาวโตมาก แขงแรงมาก หุ่นเมฆขลา[๑]ก็อยู่ดีเปนสุขอยู่ ได้รับประทานของฝากของเสดจก็ดีใจ สั่งให้กรายถวายบังคมมา

ครั้นนี้หม่อมฉันจัดได้น้ำตาลกรวดหาย ๑ น้ำตาลซราย ๒ หาย ฝากมาถวาย กับน้ำตาลซรายอิก ๒ หายให้บ้านุ้ย อิก ๒ หายให้ท่านผู้หญิงอินด้วย ถ้าเสดจจะต้องประสงค์อะไรจงบอกเข้ามาอย่าเกรงใจ จะหาฝากไปถวาย กระหม่อมฉันได้ให้ไปถามพระองค์เจ้าดวงจันทร์และพระองค์อื่นว่าจะฝากหนังสือฤาสิ่งของอะไรไปถวายเสดจบ้าง จะรับฝากไป ก็พากันนิ่งเสียหมด ไม่ว่ากระไร

นายม่วงพระอุไทยนอกราชการนั้น ยังหาได้บวชไม่ กระหม่อมฉันชวนให้บวช ก็รับว่าจะบวชในเข้าพรรษานี้

กระหม่อมฉันเห็นอาการเจ้าพระยานคร[๒] เปนอันน่ากลัวนัก ไว้ใจไม่ได้ จึงรีบเร่งให้พระเสนหามนตรีกลับออกมา ได้สั่งให้คิดทำนาเกลือ แลทำโรงหีบที่เมืองนครศรีธรรมราชด้วย ความแจ้งอยู่กับพระเสนหามนตรีแล้ว ลครชาตรีของเสดจนั้น กระหม่อมฉันก็ได้สั่งให้กลับคืนออกไปอยู่ตามชาติตามภูมิของมัน

---

(๑) เจ้าจอมมารดาเพ็ง ของพระองค์เจ้าหญิงนงคราญอุดมดิรัชการที่ ๔

(๒) เจ้าพระยานคร น้อยกลาง เปนบุตร์เจ้าพระยาน้อยคืนเมืองกับท่านผู้หญิงอิน

การศพพระยาบริรักษ์ภูธร[๑] นั้น พระยาเสนานุชิต[๒] ให้กรมการเข้ามาแจ้งความว่า ตระเตรียมพร้อมแล้ว คอยศิลาน่าเพลิงในหลวงอยู่ กระหม่อมฉันได้จัดสิ่งของ ผ้าไตร ๕ ไตร ผ้าขาว ๒๐ พับ ร่มรองเท้าอย่างละสามสิบ เงินเฟื้องสิบตำลึง เงินสลึงสิบตำลึง มอบให้กรมการที่เข้ามารับออกไปแล้ว อนึ่งได้จัดเงินกับผ้าไตร แลให้เงินแก่เข้าบุตร์พระยาบริรักษ์ภูธร เงินเฟื้องร้อยเฟื้อง เงินสลึงร้อยสลึง ผ้าไตรสองไตร จีบภรรยานายทรงใจรักษ์ ให้เงินเฟื้องร้อยเฟื้อง บุตร์พระยาเสนานุชิตสองคนอยู่ในวัง ให้ผ้าคนละไตร เงินเฟื้องคนละร้อยเฟื้อง ญาตินอกนั้นก็ได้แจกผ้าบ้าง เงินบ้าง ให้ฝากออกไปทำบุญในการศพด้วยแล้ว ขอถวายพระกุศลมา

ที่ผู้สำเร็จราชการเมืองพังงานั้น จะให้พระยาเสนานุชิตเปนนายขำซึ่งเปนพระภักดีนุชิตผู้ช่วยนั้น จะให้ไปเปนพระยาตะกั่วป่าแทนพระยาเสนานุชิต นายสิงห์ บุตรพระยาเสนานุชิต จะให้เปนที่พระภักดีนุชิตผู้ช่วยราชการเมืองพังงา พระเสนหามนตรี[๓] ก็จะใคร่เลื่อนให้เปนพระยาผู้ช่วย แต่ยังหามีความชอบสมควรไม่ เมื่อครั้งกระหม่อมฉันออกไป ได้ให้เงินไว้ให้ปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมทำหอพระพุทธสิหิงค์ในบ้านนั้น ครั้นเข้ามาครั้งนี้ถามก็แจ้งความว่ายังหาแล้วไม่ จึงต้องรออยู่

จดหมายถวายมาณวันจันทร์แรมหนึ่งค่ำเดือนเจ็ดปีวอกโทศก

---

(๑) ชื่อแสง (๒) ชื่อนุช เปนบุตร์เจ้าพระยานครน้อยคนเมืองตางมารดา

(๓) ชื่อพร้อม เปนบุตรเจ้าพระยานครน้อยกลาง ได้เปนพระยานครศรีธรรมราช แล้วเลื่อนเปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ในรัชการที่ ๕

ฉบับที่ ๖

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าบัทมราช เจ้าอาวาสเจ้าน้าของกระหม่อมฉันให้ทราบ เมื่อวันอาทิตย์ขึ้นสี่ค่ำเดือนเก้า เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี ได้รับหนังสือมาจากเรือจีนฉบับหนึ่ง ว่าเปนหนังสือของเสดจฝากมาถึงกระหม่อมฉัน หนังสือนั้นว่าด้วยรูปพระนารายน์แลพระสิหิงค์ พระนารายน์นั้น ถ้าเปนของชำรุดแล้วกระหม่อมฉันก็ไม่ต้องการ ที่กรุงเทพ ฯ ก็มีงาม ๆ อยู่หลายองค์แล้ว แต่พระพุทธสิหิงค์ของพระครูเทพยมุนีนั้น ถ้าไม่ชำรุดก็ส่งมาเถิด กระหม่อมฉันจะดีใจรับไว้บูชา ด้วยเปนพระพุทธรูปเปนบุญเขตรอันดี เมื่อหลวงเทพยเสนีออกไปตามเสดจครั้งนี้ กระหม่อมฉันได้สั่งให้ช่างยนช่างหล่อออกไปด้วย ให้ไปกดพิมพ์ถ่ายรูปพระพุทธสิหิงค์ ซึ่งอยู่ในหอพระในบ้านนั้นเข้ามา ให้ทำให้เหมือน กระหม่อมฉันจะหล่อเอาไว้นมัสการ.

วังน่าท่านเสดจไปครั้งนี้สนุกสนานฤามีการอย่างไรบ้าง โปรดทรงจดหมายบอกมาให้กระหม่อมฉันทราบด้วย ครั้งนี้กองสักออกมากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จะได้พร้อมกันจัดแจงที่เมืองกาญจนดิฐท่าทองพระยามนตรีสุริยวงศ์จะได้เปนแม่กองใหญ่ แม่เข้าภรรยาก็ออกไปด้วย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้น ท่านจะกลับเข้ามาเรว ในยี่สิบวันฤาเดือนหนึ่ง ด้วยการงานมาก ถ้าเสดจมีพระประสงค์อย่างไร ก็จงใช้ผู้ที่ควรเชื่อให้รีบขึ้นมากราบเรียนให้ทัน เมื่อท่านยังไม่กลับจากเมืองกาญจนดิฐนั้นเถิด ท่านจะไม่ลงไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชดอก.

จดหมายถวายมาณวันอาทิตย์แรมสามค่ำเดือนเก้าปีวอกโทศก วันที่ ๓๓๗๑ ในรัชกาลบัดยุบันนี้.

ฉบับที่ ๗

จดหมายถวายมายัง พระองค์เจ้าบวรเดชวรยศ เจ้าอาว์ เจ้าน้า ให้ทราบด้วยนาย.....ถือหนังสือรับสั่งของเสด็จกับหนังสือโต๊ะเพง แลพระพุทธรูปที่เรียกว่าพระพุทธสิหิงค์กับสิ่งของต่าง ๆ แลเงินตรา ๑๔ ชั่งเข้ามานั้น ได้ส่งกระหม่อมฉันแล้วแต่เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พระศรีสุธรรมมุนีได้เอาพระพุทธรูปแลพระนารายน์ มาส่งแล้วในเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ แต่เงิน ๑๔ ชั่งยังสงสัยอยู่ยังไม่เข้าใจ ถ้าเปนเงินส่วยแต่ตัวเลขเปนส่วนหลวง ก็เห็นว่าไม่ควรเอามาส่งแก่กระหม่อมฉัน ๆ ไม่ควรจะรับไว้ ด้วยส่วยรายนั้นเปนเงินท้องพระคลัง ควรจะให้หัวเมืองยอกส่งมายังกรมพระกลาโหมตามเคย กรมพระกลาโหมจะได้นำมาส่งต่อพนักงารพระคลังมหาสมบัติ ถ้าจะส่งให้ผิดทางนี้ไปหัวเมืองแลกรมพระกลาโหมเขาก็ตั้งค้างไว้ ถ้าว่าเงินรายนี้เกิดแต่ตัวเลขซึ่งเปนส่วนของเสด็จ ๆ ทรงพระเมตตาประทานให้กระหม่อมฉัน ๆ ก็คิดพระเดชพระคุณเปนอันมากแล้ว แต่เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าตัวกระหม่อมฉันก็ไม่ยากจนค่นแค้นขัดสนดอก จะประทานกระหม่อมฉันหาต้องการไม่ ถ้าเสด็จจะเอาไว้ทรงใช้สอยเองก็ดี เห็นว่าจะควรกว่าประทานกระหม่อมฉัน เพราะฉนั้นถ้าแม้นเงินรายนี้เปนเงินส่วนแต่ตัวเลขเปนส่วนของเสด็จมิใช่

เปนส่วนหลวงแล้ว กระหม่อมฉันยอมถวายคืน แต่เพราะสงสัยอยู่ ขัดนี้ก็รับประทานฝากคลังไว้ก่อน ก็ถ้าแม้นเปนเงินแต่ตัวเลขส่วนหลวง ขอรับประทานให้มีหนังสือยอกเข้ามายังกรมพระกลาโหมตามเคย ความ กระหม่อมฉันก็ได้บอกแก่คุณศรีสุริยวงษแล้ว ถ้าหนังสือยอกมาถึง กระหม่อมฉันจะได้เอาเงินรายนั้นไปส่งต่อกรมพระกลาโหม เขาจะได้หัก บาญชีที่ตั้งค้างมาแต่ก่อน ถ้าเปนเงินส่วยแต่ตัวเลขของเสด็จแล้วตาม แต่จะโปรด ถ้าจะให้ส่งคืนออกไปก็จะถวายคืนออกไป ถ้าจะโปรด ให้ขัดซือสิ่งของใด ๆ ก็จัดซือถวายออกไป ฤาจะโปรดให้แจกใคร ๆ ขอรับประทานให้ขดหมายรายชื่อแลจำนวนเข้ามาให้ทราบ จะแจกให้ ตามรับสั่ง แล้วจะเรียกเอาตั๋วรับแต่เขาส่งออกไปถวาย กรมการที่ มาให้เสด็จทรงใช้สอยนั้นเขาก็มีความชอบอย่ ครั้งนี้ได้ถวายเสือเข็ม ขาบริ้วตัวหนึ่ง เสืออัตลัด ๒ ตัว เสือแพรต่างสี ๔ ตัว ผ้าปูม ๒ ผืน ผ้าไหม ๔ ผืน แพรขาวห่ม ๖ ผืน ตามแต่เสด็จจะประทานแก่เขามี ความชอบมากแลน้อย ประกาศว่าของกระหม่อมฉันให้ออกมา

อนึ่งโขลนสองคนที่กระหม่อมฉันให้อยู่ตามเสด็จนั้น ครบขวบปี แต่เดือน ๙ แล้ว โปรดถามเขาดู ถ้าเขาจะใคร่กลับมาก็จงยอกมาให้ ทราบ จะได้ช้างคนอื่นออกไปอยู่ตามเสด็จ ขอรับประทานให้ โขลน ที่ไปอย่ก่อนนั้นกลับเข้ามา แล้วจะคิดเงินเดือนที่เขาอย่เกินขวบปีนั้นให้ เดือนละ ๔ บาทก็ได้ ขุนประสาทไนยเนตร ขุนอินทอาญาใน นาย บุญแก้ว กระหม่อมฉันได้ให้เสือผ้าคนละสำรับแล้ว

ยังกระหม่อมฉันมีบุตรชายอีก ๒ คน บุตรหญิง ๑ บุตรชาย ๒ คนนั้นคนหนึ่งชื่อเจริญรุ่งราษี เปนน้องมารดาเดียวกับชายกองทอง ชายทองแถม ออกเมื่อเดือน ๙ อีกคนหนึ่งชื่อสวัสดิประวัติ(๑) ออกเมื่อเดือน ๑๐ มารดาชื่อหุ่นมิใช่เมขลา เสด็จไม่ทรงรู้จักดอกด้วยเปนคนใหม่ หญิงคนหนึ่งนั้นชื่อสุนันทากุมารีรัตน(๒) เปนน้องมารดาเดียวกับชายอุณากรรณแลชายเทวัญอุทัยวงศ(๓) ออกเมื่อเดือน ๑๒

ชายศรีสิทธิก็อยู่ดี เดี๋ยวนี้ฟูดจากล้าหาญแข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อน หญิงอรไทยเทพกัญญานั้นป่วยเปนหิดหลายวัน บัดนี้หายเปนปกติแล้ว แต่บัวนั้นเดี๋ยวนี้ป่วยเปนไข้ไป แต่อาการก็คลายแล้ว พี่น้องชาวนครศรีธรรมราชของบัวทั้งเด็กผู้ใหญ่อยู่ดีทุกคน แม่เพ็ยป่วยอาการก็คงอยู่อย่างเดิม จะปรากฏชัดว่าคลายขึ้นแท้ก็หาไม่ ยังไอเสียงแห้งอยู่เสมอ บัดนี้เข้าอธิการวัดยางกะสอมารักษาให้ยาอย่าง แลรับจะรักษาให้หาย กระหม่อมฉันว่าตามจริงว่าโรคอย่างนี้ลึกซึ้งจะแก้ไขให้คลายเปนอันยาก

ข่าวช้างเผือกที่เมืองยโสธรนั้น พระกำแพงเจ้ากรมช้างได้ขึ้นไปตรวจดูจนถึงแล้ว ให้หนังสือยอกเข้ามาว่า ช้างนี้เปนช้างเผือกอย่างเอก เหมือนพระยาเศวตไอยรา พระยาเศวตกุญชร พระยาเศวตคชลักษณ์ พระเทพกุญชร ๔ ช้างนั้นเปนแน่แล้ว แต่ปีนี้ฝนชุกมากน้ำก็มากกว่า

---

(๑) คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ

(๒) คือสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน พระอัครราชเทวีในรัชชการที่ ๕ พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าพระราชทานพระนาม เมื่อวัน ๑๗๒ ค่ำ ปีวอกโทศก

(๓) คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศวโรปการ ฯ

ปีหลังเกือบสองศอก จนบัดนี้น้ำที่กรุงเก่าก็ยังทรงอยู่ไม่ลด ครั้น
ให้ริบเดินมาก็เห็นว่าทางยังจะเปนน้ำเปนโคลน เพราะฉนั้นเห็นว่าจะ
รับมาถึงกรุงได้ โดยสดวก ต่อปลายเดือนสามฤาต้นเดือนสี่
ชายจิตราภรณ์บุตรคนใหญ่ของกรมหมื่นนเหศวรศิวิลาศในพรรษา
ปีมะแมเอกศกไปบวชเปนภิกษุอยู่วัดบวรนิเวศ เสด็จทราบอยู่แล้ว ครั้น
ปลายพรรษาก็ป่วย ตั้งเถาดาลเปนก้อนแข็งในท้อง ลาสิกขาออกมา
รักษาตัวคลายแล้ว ก็กลับป่วยมาจนถึงเดือน ๗ ปีวอกโทศกนี้ก็ป่วย
หนักลง ให้ไอเปนโลหิตให้ซูบผอมอาการซูดมา บัดนี้ถึงแก่กรรมเสีย
แล้วเมื่อวันศุกรเดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ศพยังเอาไว้จะปลงในเดือนยี่ฤา
เดือนสามปลายปีนี้ นายจันทรข้าหลวงเดิมในกรมพระราชวังในแผ่นดิน
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเปนหลวงราชานุรักษ์เจ้า
กรมรักษาพระองค์ ครั้นมาในแผ่นดินปัจจุบันนี้ได้เลื่อนที่เปนพระยาภักดี
ภูธรนั้น ป่วยเปนผีทิคอทลุยพโพตกใน ถึงแก่กรรมเสียแล้ว พระยา
ภักดีภูธร จันทร เปนข้าหลวงเดิมใช้ชิดสนิทในกรมพระราชวังพระองค์
นั้นมาเหมือนพระยาเทพวรชุน กระหม่อมฉันเห็นว่าเสด็จจะทรงรู้จัก
เขาอยู่จึงถวายข่าวมาให้ทราบ

เรื่องความที่โต๊ะเพงบอกมากราบทูลเสด็จนั้นก็ได้อ่านทราบความ
แล้ว ซึ่งตงกูสะหะขันมาที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น กระหม่อมฉันได้
ถามคุณศรีสุริยวงศแล้วท่านว่าท่านไม่ทราบเลย พระยาวิชิตศรไกร
แลพระเสนหามนตรีก็ได้กราบเรียนแก่ท่าน แต่ได้ยินว่าตงกูสะหะนั้น
เปนคนซูบผ่ายผอม เห็นกรมการเขาจะกลัวกระหม่อมฉันไม่ชอบใจ จึง

ไม่พาเข้ามาด้วย กระหม่อมฉันเคยติเตียลแขกที่สูบฝิ่นติดงอมไม่ชอบใจเนือง ๆ แลเมืองกบังปาสูนั้นบัดนี้ไม่ได้แก่ตงกูมัสหมัด ตงกูสะหะหลานตงกูนุ่ม ซึ่งเปนพระยากบังปาสูนั้นแล้ว เมืองนั้นกระหม่อมฉันได้มอบยกให้คืนแก่พระยาไทรเสียแล้ว ก่อนแต่หนังสือของเสด็จมาถึงการเปนเสร็จแล้ว

รูปพระนารายน์ซึ่งรับสั่งให้พระสิริธรรมมุนีคุมเข้ามานั้นเปนของดีเปนของรามราช พระนารายน์ปางนี้ที่ในกรุงก็ยังไม่มี มีแต่ตัวอย่างโบราณเขาเขียนไว้ในสมุดตำรา แต่เสียดายคนที่ได้ขุดนั้นรังแกอุตริไปทุบ ไปหักคอ ไปหันแขนเสีย บัดนี้กระหม่อมฉันได้ให้ช่างต่อแขนเข้าได้แล้ว ทำให้ทรงเทพศาสตรเปนตริศูลด้ามยาวอย่างรูปตัวอย่างที่โบราณเขียนไว้ แต่บัดนี้ยังคิดดัดคอเข้าไม่จะให้สนิท การก็ยังไม่แล้ว ยากอยู่ เพราะไม่หล่อต่อในไฟตามที่เสด็จรับสั่งห้ามมานั้น

ทองเส้นกับไหมก็ได้ส่งให้พระยาโชฎึกจัดซื้อส่งมาถวายด้วยแล้วตามแต่จะโปรด กระหม่อมฉันได้จดหมายฝากมาถึงท่านผู้หญิงอินขอให้ท่านช่วยคิดอ่านกับเสด็จด้วยแล้ว

การที่เมืองจันเดียวนี้วุ่นวายนักซื้อขายไม่เปนปรกติ จะสั่งของก็ยากได้บ้างไม่ได้บ้าง บัดนี้ได้ยินว่ากรุงบ๊กกิ่งก็เสียแล้วแก่อังกฤษแลฝรั่งเศส เสียเจ้ากรุงฟาเหียงที่จันเมืองนี้เรียกว่าหั้มฮองนั้น ก็หนีไปเมืองตาตารีเสียแล้ว เมืองจันเดียวนี้คนก็ตั้งตัวเปนพวกเปนเหล่าอยู่ตามที่ต่าง ๆ ไม่มีเจ้านายอันเดียวกันดังแต่ก่อน

พระราชหัตถเลขานี้ไม่ลงวันเดือนปี แต่ปรากฏตามท้องเรื่องว่าคงทรงในระวางเดือนอ้ายกับต้นเดือนญี่ ปีวอกโทศก พ.ศ. ๒๔๐๓

ฉบับที่ ๙

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าบัทมราช เจ้าอาวาสเจ้าน้าของกระหม่อมฉันให้ทราบ เสดจออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราชก็นานแล้ว เสดจฝากของเข้ามาประทานกระหม่อมฉันก็หลายครั้งแล้ว ได้รับประทานทั้งตัวกระหม่อมฉัน แลบุตรภรรยาบางคนคือ ชายศรีสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญา แลแม่เพย บัว หุ่นเมฆขลานั้น ก็เปนพระเดชพระคุณแก่กระหม่อมฉันมากอยู่แล้ว กระหม่อมฉันกับบุตรภรรยาพวกนี้ ก็ยังมีกำลังทำมาหาได้พอเลี้ยงกันไป ถึงจะไม่ได้รับประทานของฝากแต่เสดจก็ไม่เสียใจ ลืมพระเดชพระคุณเสดจดอก แต่กระหม่อมฉันรำคาญหูรำคาญใจ ด้วยถ้อยคำของเจ้านายพี่น้องของเสดจในพวกพระยวรราชวังเดิมที่เรียกว่าพระยวรวงศ์เธอ ชั้น ๑ นั้นก็คือ คนอ่อน ๆ เก่า ๆ ที่เขาได้ชอบพอกับเสดจ เขาได้ฉลองพระเดชพระคุณเกื้อกูลเสดจมาแต่ก่อนนั้นก็คือ ท่านบ่น เขาบ่นต่าง ๆ จนเข้าหูกระหม่อมฉัน ถึงหูกระหม่อมฉันทุกวันนี้ เขาเรียกว่าหูช้างหูม้าก็คือ อย่าให้กราบทูลวิฏฐานไปมากเลย ทรงคเนทราบเอาเถิด เปนธรรมดามนุษย์โดยมากมักรักทรัพย์มากกว่าญาติพี่น้องเพื่อนฝูง เสียดายทรัพย์มากกว่าเสียดายไมตรี กระหม่อมฉันเล่าบัดนี้ท่านทั้งปวงก็ตั้งไว้ให้เปนยิดามารดาของคนทั้งแผ่นดิน ใครขัดขวางเกี่ยวข้องกับใครที่ไหนพยายามไปด้วยกำลังตัวไม่ตลอดได้แล้ว ก็มาเร่งเอาแต่กระหม่อมฉันคนเดียว กระหม่อมฉันจะลำเอียงเพลี่ยงธรรมไปด้วยความรัก ความกลัว ความโกรธ ความหลง ผิดยุติธรรมไปก็ไม่ได้ เมื่อเดือนหก

ข้างฝ่ายกระหม่อมฉันออกไปเมืองเพ็ชรบุรี พระองค์เจ้าพระยวรวงศ์เธอ ในพระยวรราชวังหลายพระองค์ ท่านเสดจตามกระหม่อมฉันไปด้วย ไปประทับอยู่ที่วังพระนครคิรีกับกระหม่อมฉันด้วยกัน ท่านพูดกันย่นกันไปต่าง ๆ ถึงเสดจ จนพวกที่ไปกับกระหม่อมฉันได้ยินมาเล่ากันอึงไป ถึงคนอื่นในกรุงนี้ก็ย่นคล้ายกัน แต่ได้ยินอยู่บ้างว่าคนบางพวกที่เขาเคยชอบกับเสดจ แลได้เคยฉลองพระเดชพระคุณเกือหนุนมานั้น ลางคนได้ตามเสดจวังน่าออกไปเฝ้าเสดจ ลางคนได้ส่งถวายข่าวออกไปกราบทูลเยี่ยมเยียน แลว่าเสดจได้ทรงพระเมตตาแก่เขาได้ประทานเล็ก ๆ น้อย ๆ แก่เขาที่ได้ไปเฝ้าบ้าง ได้ส่งฝากเล็ก ๆ น้อย ๆ มากับเจ้าจอมมารดาเอม[๑]ให้ ๆ แก่พวกที่สั่งออกไปเยี่ยมเยียนนั้นบ้าง ได้ยินว่าเขาชื่นชมยินดีด้วยพระเดชพระคุณอย่างยิ่ง ถ้าดังนั้นเปนจริงกระหม่อมฉันยินดีด้วยนักหนา.

ข้านุ้ย[๒] ละทิ้งเสดจเสีย ออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ตั้งแต่ปีฉลูนพศก ศักราช ๑๑๗๙ มาจนปีมะแมเอกศก ศักราช ๑๒๒๑ นับได้ถึง ๔๒ ปีมาแล้ว ไม่ได้พบกับเสดจเลย กระหม่อมฉันคิดสงสารเสดจ ด้วยคิดไปตามสามัญวิตก ว่าบุตร์เดียวกับมารดา เมื่อบ้านเมืองเปนปกติ ไม่มีศึกเสือเหนือใต้ มีภัยต้องแตกแตนกระจัดพรัดพราย

---

(๑) ทำราชการในพระบาทสมเด็จพระนั่นเกล้า ฯ เปนเจ้าจอมมารดาของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ในรัชการที่ ๕

(๒) เจ้าจอมมารดานุ้ยเล็ก ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เปนธิดาเจ้าพระยานครพัฒน์, เปนมารดาพระองค์เจ้าข้าทมราชเอง ฯ

หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ดังครั้งกรุงเก่า เสียแก่พม่านั้นแล้ว ไม่ควรจะแพลงพลัดพรัดพราก จากกันนานดังนี้เลย แต่ก่อนกระหม่อมฉันมีอำนาจน้อย ถึงสงสารเสดจ์ ดังนี้ ก็ต้องจนใจนิ่งอยู่ ครั้งนี้มีอำนาจพอจะฉลองพระเดชพระคุณเสดจ์ ได้ ถ้าจะนิ่งเฉยเสียด้วยอ้างธรรมเนียมเก่าก็ได้ เสดจ์ก็ไม่ได้อ้อนวอน กระหม่อมฉันดอก ข้านุ้ยแลเจ้าพระยานครศรีธรรมราชแลญาติอื่น ๆ ก็ไม่ได้ว่าขอร้องให้เชิญเสดจ์ออกไป กระหม่อมฉันจะออกไปเที่ยวเล่น แต่ตัวกับบุตรภรรยาก็ได้ แต่กระหม่อมฉันคิดเห็นว่า ครั้งนี้เปนครั้ง เปนคราวที่ควรอยู่แล้ว ที่จะเชิญเสดจ์ออกไปให้พบข้านุ้ย อย่าให้เสียที่ ที่ข้านุ้ยยังมีชีวิตร์อยู่ จนเสดจ์ก็ทรงพระเจริญพระชนม์ถึง ๗๒ แล้วนั้น จึ่งได้ทิ้งชวนเชิญเสดจ์แล้วรับเสดจ์ไปด้วย แล้วยอมให้เสดจ์อยู่เมือง นครศรีธรรมราชไปกว่าข้านุ้ยจะสิ้นอายุ ถ้ามิใช่กระหม่อมฉัน ใครจะ ฉลองพระเดชพระคุณอย่างนี้เล่า ทรงพระดำริห์ดูเถิด ซึ่งฉลองพระเดช พระคุณเสดจ์ดังนี้ เมื่อกระหม่อมฉันออกไปถึงเมืองปักษ์ใต้ ในปีมะแม เอกศกนั้น ด้วยคิดเห็นเหตุต่าง ๆ เปนหลายประการ ดังจะนับออกไป

๑. ข้านุ้ยแก่ชรามาก จะเลี้ยงตัวเองไม่ได้อยู่แล้ว ถ้าป่วยไข้ลง ญาติอื่นแลข่าวไพร่จะมีปรนนิบัติสักกี่ร้อยกี่พัน ก็ไม่เห็นว่าสมควรจะ เปนที่ยินดีเมื่อปลายมือ ยิ่งกว่าเสดจ์พระองค์เดียวเลย

๒. ธรรมดาชนในโลก เข้าบุญนายคุณอื่นจะยิ่งกว่ามารดาไม่มีเลย มารดาย่อมเปนเขตร์บุญเขตร์กุศล ในความปรนิบัติของบุตร์เปนที่ยิ่ง ถ้าเสดจ์ได้ทรงปรนิบัติข้านุ้ย เมื่อเวลาชราแลป่วยไข้เมื่อปลายมือเต็ม

พระกำลัง เสดจก็จะได้ทรงขวนขวายพระกุศลมาก ถ้าหากว่าเมื่อเสดจอยู่ในกรุง ข้านุ้ยจะบ่วยไข้เปนอันตรายลงที่เมืองนครศริธรรมราช เสดจจะต้องทรงโทรมนัศมากนักไม่รู้หาย ตลอดไปจนถึงที่สุดพระชนมายุที่เทียว

๓. ทรัพย์สิ่งสินเดิมเปนของมิ่งขวัญ ซึ่งพระญาติเปนอันมากถวายไว้แต่เมื่อยังพระเยาว์ก็ดี สิ่งของซึ่งสมเดจพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร ในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระราชทานแก่เสดจแต่เดิม คือพระพุทธรูปนิลแลอื่น ๆ เปนอันมากนั้นก็ดี โดยที่สุดจนผ้าทรงเก่า ๆ ของเสด็จก็ดี ได้ยินว่าข้านุ้ยรวบรวมไปเก็บไว้ยดไว้เปนหลายสิ่ง ข้านั้ยแก่อายถึง ๙๐ เศษแล้ว ควรจะคืนของเหล่านี้มาถวายเสดจให้สิ้น ถึงจะเปนอย่างไรก็ตามบุญตามกรรมก็ข้านุ้ยลืมเสีย ฤๅไม่ลืมอย่างไรก็ไม่ทรายเลย มานิ่งเพิกเฉยเสียนั้นก็เปนน่าอัศจรรย์นัก

๔. ตัวเลขศักเปนข้าในเสดจก็มีจำนวนหลายร้อย อยู่ในเมืองนครศริธรรมราช ส่วยแต่ตัวเลขเหล่านั้น ที่เหลือจากจำนวนหลวงควรจะเปนของเสด็จทั้งสิ้น ส่วนรายนั้นใครเก็บไว้ ใครรวมไว้ก็ไม่ทราย เลย ไม่ได้ยินว่าเสดจได้มาทรงใช้สอยเลย แต่ส่วนหลวงในเลขเหล่านั้นก็ยังค้างอยู่ถึงห้าหกจำนวนมา เปนเงินกว่าห้าหกสิบชั่ง

๕. สินเดิมของข้านุ้ย เปนสิ่งของทองรูปพรรณแลเงินตราที่เปนเงินเดิมแลทำมาหาได้ใหม่ ตั้งแต่ออกไปอยู่เมืองนครศริธรรมราชนั้น

ก็ได้ยินว่ามีอยู่มาก ถ้าบ้านนัยสิ้นอายุลง ใครเล่าจะควรได้มรฎก บุตร์เจ้าพระยาสุธรรมนตรีที่เปนน้อง บุตร์เจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง ซึ่งเปนหลานบ้านุ้ยนั้น ควรจะรับมรฎกนั้นฤๅ เมื่อบิดาเขาถึงอนิจกรรมแล้ว เขาถวายส่วนมรฎกเสดจด้วยฤๅ ถ้าหากว่าเมื่อเสดจอยู่ในกรุงบ้านุ้ยสิ้นอายุลงที่เมืองนครศริธรรมราช เสดจจะทรงรบกวนกระหม่อมฉัน เพราะของสินเดิมของเสดจที่อยู่ในมือบ้านุ้ย มรฎกผู้คนข่าวไพร่ไร่นาก็ดี ตัวกระหม่อมฉันก็อยู่ไกล การทั้งปวงก็อยู่ในเงือมมือบุตร์หลานที่เขาอยู่ใกล้ เสดจจะเหนว่ากระหม่อมฉันจะฉลองพระเดชพระคุณได้ ง่ายฤๅยาก

๖. เจ้านายพี่น้องของเสดจ ซึ่งเห็นแก่เสดจว่าเปนพี่น้อง แลผู้อ่อนซึ่งคุ้นเคยมาข้าง คิดถึงพระเดชพระคุณเสดจ ทั้งสองพวกนี้ก็ได้เกือหนุนเสดจมาในเวลาต่าง ๆ ความก็ทราบอยู่ด้วยกันเปนอันมาก เสดจก็ทรงพระเมตตาอารีรักพีรักน้อง แลผู้อ่อนซึ่งคุ้นเคยมาทุกหน้า แต่ยังไม่ได้ทรงตอบแทนแก่เจ้านายพี่น้องที่มีคุณ แลประทานรางวัลแก่พวกที่ฉลองพระเดชพระคุณนั้นให้เต็มใจชื่นชมสมประสงค์เลย เปนทั้งนี้เพราะเสดจอยู่ในกรุง ไม่มีสิ่งใดให้พอแก่ความประสงค์นั้น ถึงพวกนี้ก็ดี พวกอื่นก็ดี ทราบอยู่ด้วยกัน การก็ล่วงมาเดือนมานานแล้ว จนลางองค์ในเจ้านายพวกนั้น แลลางคนในผู้คุ้นเคยพวกนั้น ก็สิ้นอายุล่วงไปเสียข้างแล้ว ถึงกระนั้นบุตร์หลานของผู้ตาย ที่รับมรฎกก็ยังซุบซิบอยู่ข้าง จะใคร่ได้รับประทานรางวัลแทนญาติผู้ตายต่อไป เสดจ

ก็ทรงพระเจริญวัยจนพระชนม์พรรษาถึง ๗๐ เศษแล้ว การก็ไม่ควรที่จะทรงเพิกเฉยให้เขาเสียใจ ถ้าเสดจอยู่ในกรุงนี้ ถึงจะมีพระทัยเมตตาอาริแก่พวกนั้น จะทรงคิดก็คิดเสียเปล่าจะไม่สำเร็จ เพราะเหตุนั้นกระหม่อมฉันจึงเชิญเสดจออกไปให้ถึงบ้านุ้ย กับญาติแลผู้คนข้าไทที่เมืองนครศรีธรรมราช เพื่อจะให้เปนช่องเปนโอกาศ เมื่อการควรจะทรงคิดอย่างไร จะได้ทรงคิดเสีย อย่าให้เขาว่าได้ นานไปข้างน่าเผื่อเขาไม่ได้ดังประสงค์ เขาจะมารุมรบกวนกระหม่อมฉันคนเดียว กระหม่อมฉันจะคิดฉลองพระเดชพระคุณ ป้องกันแต่เสดจองค์เดียวได้ฤา ท่านข้างโน้นก็พี่ ท่านข้างนี้ก็น้อง ถึงเขาที่ไม่ได้เปนพี่น้อง เขาก็เปนไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เขาจะว่าเอาเองจะคิดเอาเอง อย่างธรรมเนียมก็ไม่มีการก็จะไม่เปนที่เชื่อถือแก่ท่านแก่เขา อนึ่งเล่าคำที่กระหม่อมฉันจะพูดแลการที่จะทำแทนเสดจไปตามความคิดของกระหม่อมฉันเองนั้น จะเปนที่ชอบพระทัยแก่เสดจ ฤาจะผิดพระประสงค์ของเสดจไป กระหม่อมฉันก็ต้องรวังตัวกลัวผิดอยู่ เพราะฉนั้นถ้าจะโปรดตอยมาแต่สั้น ๆ ว่า สุดแล้วแต่จะโปรดดังนี้เท่านั้น ก็เปนอันใช้ไม่ได้ จะโปรดอย่างไรก็โปรดว่ามาให้ชัด จึงจะรับฉลองพระเดชพระคุณได้ ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรด คำที่ทูลมานี้ผิดชอบเหลือเกิน ขอรับประทานโทษเสียเถิดเลอกพังเอาแต่ที่ควร

เบี้ยหวัดแลเงินเดือนของเสดจ แลเบี้ยหวัดของบ้านุ้ยจำนวนปีวอกโทศก ได้ถวายออกไปเสร็จแล้ว ครั้งนี้ได้คิดเงินเดือนของ

เสดจในจำนวนปีรกามีอธิกมาศ สิบสามเดือนเปนเงินชั่งหกตำลึง เบี้ยหวัดห้าชั่งเปนส่วนของเสดจ เบี้ยหวัดบำนุ้ยสองชั่ง รวมเปนเงินแปดชั่งหกตำลึง กับเงินค่าจ้างโขลนสองคน ค้างจำนวนปีวอก คนละห้าตำลึง เปนเงินสิบตำลึง กับจำนวนปีรกาตรีศก คนละสิบตำลึง เปนเงินหนึ่งชั่ง รวมเปนเงินค่าจ้างโขลนชั่งสิบตำลึง รวมกับรายก่อนเปนเงินเก้าชั่งสิบหกตำลึง เงินรายนี้ครั้นจะมอบให้ข้าหลวงคุมออกมาตามเคยก็เห็นว่าจะลำบาก ด้วยข้าหลวงต้องไปค้างอยู่นาน ครั้นจะมอบให้พวกถือหนังสือรับสั่งเข้ามานั้น ก็เห็นว่าไม่สู้สมควรนัก เพราะกระหม่อมฉันไม่รู้จักเขาถนัด เรือที่มาใหญ่เล็กอย่างใดจะไว้ใจได้ ฤๅมิได้ก็วิตกอยู่ กระหม่อมฉันจึงได้มอบให้ท่านผู้หญิงภรรยาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(๑) คุมออกมาถวายแลให้บำนุ้ยแลแจกโขลนตามกำหนดทีกล่าวนั้น เบี้ยหวัดก็ยังไม่ถึงเวลาแจกดอก แต่เห็นว่าเปนครั้งคราวที่ควรแล้ว ก็ถวายล่วงน่าออกมาจะได้ทรงพระดำริห์ใช้สอยตามที่ทรงเห็นควรแลที่ชอบพระทัย

จดหมายมาณวันพุธแรมสิบสองค่ำเดือนเจ็ด ปีรกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ เปนวันที่ ๓๖๗๕ ในรัชการบ์ตยุบันนี้

---

(๑) ท่านผู้หญิงภรรยาเจ้าพระยานครน้อยกลาง เปนหม่อมราชวงศ์ชื่อหญิง นัดดาสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรรณเรศ

ฉบับที่ ๗

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าปทมราช เจ้าอาวเจ้าน้าของกระหม่อมฉันให้ทราบ กรมหมื่นวิษณาถกับชายคัคณางค์ กับคุณศรีสุริยวงศ์กลับมาถึงกรุงเทพมหานครเมื่อปลายเดือนเก้า พระยามนตรีสุริยวงศ์ แม่เข้า พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ ก็กลับเข้ามาด้วย คุณศรีสุริยวงศ์แจ้งความว่า ได้ขึ้นไปที่เมืองนครศรีธรรมราชเยี่ยมบ้านุ้ยแลเจ้าพระยานคร แลได้เยี่ยมศพท่านผู้หญิงอินเวลาหนึ่ง ส่งหม่อมน้อยใหญ่หม่อมน้อยเล็กแล้วก็กลับลงเรือ แต่กรมวิษณุนาถกับชายคัคณางค์หาได้ขึ้นไปไม่ เพราะด่วนจะลงไปเมืองกลันตัน เมื่อเดือนแปดอุตราสาธข้างแรม พระยาเสนานุชิต พระภักดีนุชิต แลสุ่นบุตรพระยาบรรกษภูธร กับบุตรหลานอื่น ๆ มาถึงกรุงเทพมหานคร แจ้งความว่าเดินบกมาลงเรือที่ท่าทอง แต่หาทราบความว่าท่านผู้หญิงอินถึงแก่กรรมไม่ มาทราบความที่กรุงเทพมหานครเมื่อเรือกรมการเมืองนครศรีธรรมราชเข้ามาแจ้ง ความนั้น พระยาเสนานุชิตนั้นบัดนี้กระหม่อมฉันเลื่อนที่ให้มียศ เหมือนพระยาบริรักษ์ภูธร มีสร้อยเพิ่มเข้าว่า พระยาเสนานุชิต สิทธิสาตรามหาสงคราม สยามรัชภักดี พิริยพาหะ ผู้สำเร็จราชการเมืองตกั่วป่า ถือศักดินา ๑๐๐๐๐ มีพานทองคำเครื่องในพร้อม ๑ คนโททองคำ ๑ กระโถนทองคำ ๑ ประคำทองสาย ๑ กระบี่บั้งทอง ๑ สัปทนบ่าศตูแดง ๑ เสื้อโหมดเทศ ๑ เปนเครื่องยศ แลยกเมืองตกั่วป่าให้เปนเมืองโท ให้เมืองถลาง เมือง

ตกั่วทุ่งเปนเมืองขึ้น แลได้ตั้งให้นายเอี่ยมบุตร์พระยาเสนานุชิต เปน
พระวิชิตภักดิ์ ศริสุริยสงคราม ปลัดเมืองตกั่วป่า ให้นายสิงห์บุตร์
พระยาเสนานุชิต เปนพระเรืองฤทธิรักษารายฎร์ ผู้ช่วยราชการเมือง
ตกั่วป่า ให้นายสงวนบุตร์พระยาเสนานุชิต เปนพระสุนทรภักดิ์ ผู้ช่วย
ราชการในอากรดีบุกเมืองตกั่วป่า แลได้ตั้งพระภักดีนุชิตผู้ช่วยราชการ
เมืองพังงา ให้เปนพระยาบริรักษ์ภูธร บวรสวามิภักดิ์ เสนามาตย์
ราชมนตรี ผู้สำเร็จราชการเมืองพังงา มีถาดหมากทองคำ ๑ คนโท
ทองคำ ๑ ประคำทองคำสาย ๑ กระบี่บั้งทอง ๑ สัปทนบ์ศตูแดง ๑
เสื้อเข้มขาบริ้ว ๑ เปนเครื่องยศ ให้นายจันทร์บุตร์เจ้าพระยานคร
ศรีธรรมราชที่ถึงแก่กรรมเปนพระนิกรบริบาล ผู้ช่วยราชการเมืองพังงา
ให้นายพลายน้องพระภักดีนุชิต เปนพระพลสงคราม เมืองพังงา แล
ได้ตั้งให้นายอ่อนบุตร์พระยาบริสุทธิ์โลหภูมินทราธิบดี เปนพระบริสุทธิ์
โลหภูมินทร์ ผู้สำเร็จราชการเมืองตกั่วทุ่ง มีถาดหมากทองคำ ๑
คนโททองคำ ๑ ประคำทองคำสาย ๑ กระบี่บั้งทอง ๑ สัปทนบ์ศตูแดง ๑
เสื้อเข้มขาบริ้ว ๑ เปนเครื่องยศ ให้นายทองน้องนายอ่อน เปนหลวง
พิทักษ์ทวีปภูเก็ต ผู้ช่วยราชการเมืองภูเก็ต แต่เมืองภูเก็ตให้ยก
มาขึ้นกรุงเทพมหานคร เพราะพระยาภูเก็ต (ชื่อทัด) เขามีความชอบ
หาสิ่งของต่าง ๆ ส่งเข้ามามาก

ราชการในกรุงเทพมหานครทุกวันนี้ มีแต่ด้วยเรื่องเมืองเขมร
เกิดรบพุ่งยุ่งยิ่งกันมาก เปนเหตุด้วยบุตร์ชายหญิงขององค์สมเด

พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดีทิถึงแก่พิราลัยนั้น ไม่มีความสมัคสโมสร
แก่กัน ต่างคนต่างจะชิงกันเปนเจ้าเมืองเขมรต่อไป แต่งพวกพ้อง
ออกไปหัวเมืองเกลี้ยกล่อมคนเปนกองทัพแล้ว รบกันหลายแห่งหลาย
ตำบล นักองค์วัดถา นักองค์ศิริวงศ์ ๆ เปนผู้ก่อเหตุเดิม แล้วยังคั้น
หนีเข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานคร องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ มหา
อุปราช กับพระยาเขมรก๊อพยพครอบครัวหนีเข้ามาอยู่ที่เมืองพัตบอง
เมืองอุดงมีไชย ยังอยู่แต่องค์พระหริราชดนัยไกรแก้วฟ้า กับเจ้าผู้หญิง
ยังคั่งที่กรุงเทพมหานครได้แต่งให้เจ้าพระยามุขมนตรี แลพระยาสีหราช
ฤทธิไกร ยกออกไปทางบกโดยทางเมืองพัตบอง แลให้พระยาฤทธิไกร
เกรียงหาญกับพระราชเสนา ยกออกไปทางเรือขึ้นเมืองกำปอด เพื่อ
จะให้รงับการเมืองเขมรให้สงบ ยังคั่งการเรื่องนั้นก็ยังไม่จบลง

พระเสนหามนตรี นำแขกเมืองขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช คุม
ดอกไม้ทองเงินเข้ามาส่งตามกำหนด หนังสือของเสดจฝากมาถึง
กระหม่อมฉันนั้น ก็ได้รับทราบความแล้ว ข่าวคราวเหตุการต่าง ๆ
ในกรุงเทพมหานครนี้ เห็นเสดจก็อยากจะใคร่ทราบ แต่กระหม่อม
ฉันเสียใจนัก ด้วยขัตติราชตระกูลนี้มีเคราะห์ร้าย ไม่มีข่าวดีซึ่งเปน
มงคลควรจะถวายออกไป ถวายให้ทรงฟังเลย มีแต่ข่าวไข้ข่าวตาย
บรรยายไม่ใคร่จะทัน ครั้นจะไม่กราบทูลถวายออกไป ก็เห็นว่าไม่
ควร ด้วยท่านผู้ตายลางท่านก็เปนที่นับถือของเสดจ ลางท่านก็เปน
ญาติวงศ์พงศ์พันธุ์ของเสดจ จึงจะต้องกราบทูลออกไปให้ทราบ ครั้ง

ก่อนได้ทูลแจ้งข่าวตายมาเพี้ยงกรมหลวงมหิศวรินทร์ ซึ่งสิ้นพระชนม์
ในวันพุธขึ้นสามค่ำเดือนแปด แลเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ซึ่งถึง
อนิจกรรมในวันอาทิตย์ขึ้นเจ็ดค่ำเดือนแปด หนังสือที่ได้กรายทลไป
ก่อนนั้นลงวันจันทร์ขึ้นแปดค่ำเดือนแปด หนังสือได้ไปจากกรุงเทพ
มหานครในวันพุธขึ้นสิบค่ำเดือนแปด ครั้นถึงวันศุกร์ขึ้นสิบสองค่ำเดือน
แปด พระองค์เจ้ามณฑา ในพระยาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์
สิ้นพระชนม์ลง เพราะพระโรคเดิมประชวรมานาน ได้ไว้พระศพ
ในพระโกษฐ์ตั้งไว้ที่ศาลาต้นสนได้เดือนหนึ่งแล้ว ได้เชิญพระศพไป
ถวายเพลิงที่เมรุวัดบวรนิเวศในวันอาทิตย์แรมสี่ค่ำเดือนเก้า การเปน
เสร็จแล้ว ศพเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ก็ได้ชักไปเมรุวัดสระเกษ เผา
เสร็จแล้ว ได้เลื่อนที่พระยามหาอำมาตยาธิบดี พิ่ยพาหะ (บุญศรี)
เปนเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี พระยาปราจิณ (ลมัง) เปนพระยา
มหาอำมาตย์ ครั้นถึงวันอาทิตย์ขึ้นห้าค่ำเดือนเก้า พระองค์เจ้า
มงคลเลิศ ที่ชายแม่เพยป่วยเปนโรคลงรากในเวลาย่ำรุ่ง อาการ
เหมือนกันกับกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ แก้ไข้ไม่คลาย ครั้นเวลาบ่าย
สองโมงก็ถึงชีพตักษัย ได้ไว้ศพในโกษฐ์มณฑปตั้งไว้ที่บ้านของเธอ
ยังไม่ทันได้เผา ครั้นวันพฤหัศบดีขึ้นหนึ่งค่ำเดือนสิบ เวลาเช้าแม่เพย
ไออาเจียรเปนโลหิตออกมามาก ออกทางจมูกออกทางปาก ได้ตัวสัตว์
ออกมาถับทั้งโลหิตตัวหนึ่ง มีอาการคล้ายตัวหนอนเล็กหางเปนสามแฉก
แต่หมอยังแก้ไขก็ค่อยคลายมา โลหิตออกข้างเล็กน้อยข้างไปแล้ว

ครั้นณวันอาทิตย์ขึ้นสี่ค่ำเดือนสิบ เวลากลางคืนเธอว่าค่อยสบายไอห่างไปนอนหลับได้มาก ตั้งแต่สามยามไปจนสามโมงเช้า ครั้นณวันจันทร์ขึ้นห้าค่ำเดือนสิบตื่นขึ้นอีกเวลาสามโมงเช้า รับประทานอาหารได้ถ้วยฝาขนาดใหญ่ แล้วนั่งเล่นอยู่กับบุตรคนเล็ก ไอเปนโลหิตออกมา แล้วก็เกิดเปนโลหิตพลุ่งพล่านมากเปนที่สุด ออกทั้งทางจมูกทางปากหลายถ้วยแก้วกระบอกไม่มีขณะหายใจ พอโลหิตมากแล้วชีพจรทั้งตัวก็หยุดทีเดียว ไม่พูดเลย ได้รับประทานจัดการไว้ศพในโกษฐ์ ตั้งไว้ที่ตึกต้นสน แต่ตกแต่งตึกเสียใหม่ให้งามดี เพดานแลบานประตูบานน่าต่างปิดลายเงิน ฝาผนังปิดกระดาษลาย แลตกแต่งสิ่งอื่นมากพอสมควร ครั้นจะยกขึ้นไปไว้บนพระมหาปราสาท เห็นว่าจะกีดขวางการพระราชพิธีไม่พอที่ แต่เท่านั้นก็ดีอยู่แล้ว ศพจะเอาไว้นานต่อเดือนสี่เดือนห้าจึงจะได้เผา เดี๋ยวนี้ก็รับประทานทำบุญต่าง ๆ มีเทศนาแลยังสกุลอยู่เนือง ๆ เมื่อวันพุธแรมสิบสามค่ำเดือนสิบ เจ้านายแลคุณหม่อมต่างวังมาถือน้ำแล้วแวะไปเยี่ยมศพ ได้นิมนต์พระยังสกุลคนละเล็กละน้อย เปนพระสงฆ์ถึงหมื่นเศษ เจ้านายแลข้าราชการในกรุงแลหัวเมือง แลเจ้าภายนายอากรก็นำผ้าขาวแลสิ่งของแลเงินสลึงเงินเพื่องมาช่วยในการศพก็เปนอันมาก ที่ให้เปนอนเคราะห์แก่ชายจุฬาลงกรณ์ หญิงจันทรมณฑล ชายจาตุรนต์รัศมิ์ ชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ บุตรแม่เพยทั้งสี่ก็มีบ้าง กระหม่อมฉันคิดขอบใจขอบคุณ

ท่านทั้งปวงครั้นนักหนา แม่เพยตายลงครั้น เมื่อดูอากรก็ควร
จะตายอยู่แล้ว ด้วยป่วยโรคนี้มาตั้งแต่เสาะแสะมาถึงห้าปี ตั้งแต่
ปีมะเสงมา รักษาก็หลายหมอหลายยาแล้วไม่หาย จึงเห็นว่าถึงคราว
ที่จะสิ้นอายุตายอยู่แล้ว อายุนับปีเท่ากับกรมหมื่นมาตยาพิทักย์บิดานั้น
เหมือนกันกับชายมงคลเลิศซึ่งเปนพี่ชาย ว่าโดยละเอียดไปกรมหมื่น
มาตยาพิทักย์มีอายุนับวันตั้งแต่วันเกิดจนวันตายได้ ๑๖๓๙ วัน ชาย
มงคลเลิศนับอายุตั้งแต่วันเกิดจนวันตายได้ ๙๙๐๓ วัน แม่เพยนับอาย
ตั้งแต่วันเกิดจนวันตายได้ ๙๙๒๓ วัน มากกว่ากรมหมื่นมาตยาพิทักย์
๒๙๔ วัน มากกว่าชายมงคลเลิศ ๒๐ วัน ศพชายมงคลเลิศนั้น
ได้รับประทานชักไปเผาเสียที่เมรวัดบวรนิเวศ ในวันอาทิตย์แรมสามค่ำ
เดือนสิบแล้ว เจ้าพ้าอิศราพงศ์ เมื่อณวันจันทร์แรมสองค่ำเดือนสิบเอ็ด
ได้ไปตามกระหม่อมฉันทอดกระฐินวัดบวรนิเวศ ที่แก้มเธอข้างขวา
เปนเมล็ดขึ้นมาแต่เมื่อไรไม่ทราบ เธอสำคัญว่าเปนสิว เธอบีบดังอาการ
ดังบีบสิว ก็ให้ปวดอักเยบบวมตั้งแต่หน้าตลอดลงมาถึงหน้าถึงท้อง
กรมนรานุชิตเสดจไปประทานยารักษา ครั้นอาการไม่ถอย ใช้ยาหมอ
บ้าง พระสงฆ์บ้าง กินแลทาแก้ไขไปหลายหมอ ที่บวมนั้นค่อยย่อมลง
ครั้นณวันอาทิตย์แรมแปดค่ำเดือนสิบเอ็ดเวลากลางคืน พิศม์วรรณโรค
นั้นกลับเข้าทำข้างใน ให้จุกเสียดยิ่งอาระบ่สสาวะ มาจนวันอังคาร
แรมสิบค่ำเดือนสิบเอ็ดเวลาสี่โมงเช้าก็สิ้นชีวิตร กระหม่อมฉันได้ขึ้นไป
อาบน้ำศพ แล้วได้รับประทานจัดไว้ศพในโกษฐ์ตั้งไว้ที่บ้านของเธอ

พระองค์เจ้านิลวัถา เจ้าน้าของเจ้าฟ้าอิศราพงศ์นั้น ประชวรมาสามสี่เดือนเศษแล้ว หมอว่าเปนพระโรคริดสีดวง จนถึงบวมทั้งพระองค์ ครั้นณวันเสาร์ขึ้นเจ็ดค่ำเดือนสิบสอง เวลาทุ่มหนึ่งกับหกบาทก็สิ้นพระชนม์ เมื่อเวลาสิ้นพระชนม์นั้นกระหม่อมฉันไม่อยู่ ไปทอดกระฐินที่เมืองเพ็ชรบุรี ได้สั่งกรมวรจักร์ไว้ให้ไปสรงน้ำแทน แล้วจัดไว้พระศพอยู่แห่งเดียวกับเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ แต่ต้องไว้พระศพในพระโกษฐ์มณฑป เพราะลองโกษฐ์ไม่มีแล้ว ไปอยู่ที่กรมหลวงมหิศวรินทร์ ๑ อยู่ที่แม่เพย ๑ อยู่ที่เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ๑ อยู่ที่ศพองค์สมเดจพระหิริรักษ์รามมหาอิศราธิบดีเมืองเขมร ๑ จัดส่งออกมาที่ท่านผู้หญิงอิน ๑ ผู้มีบันดาศักดิ์ตายมากนัก ผ่อนปรนไม่ทันเปนความจนใจ

วันองคารขึ้นสามค่าเดือนสิบสอง นางแพมารดายังเยาวลักษณแลภักตรพิมลพรรณ แลเกษมสันต์โสภาคย์ แลมนุษย์นาคมานพนั้น คลอดยุตร์เปนหญิงออกแล้วครรภมลไม่ออก ตั้งแต่เวลาห้าทุ่มหกบาทไป หมอแก้ไขหลายหมอแล้วก็ไม่ออก ครั้นเวลาเจ็ดทุ่มก็ตั้งหอยตาตั้ง ครั้นเวลาสามยามหมอบรัดเลอาเมริกันเข้าชักครรภมลออกได้ แต่เมื่อนั้นอาการหนักชีพจรอ่อนเสียแล้วแก้ไม่ฟื้น ครั้นเวลาสามยามสี่บาทก็ขาดใจตาย ได้ให้เอาศพไปฝังไว้วัดสมอราย (คือวัดราชาธิวาศสามเสน) แต่ยุตร์นั้นยังดีอยู่

วังน่าเดียวนี้ท่านประชวรมาแต่เดือนเก้าข้างขึ้น ตั้งแต่วันศุกร์ขึ้นสามค่ำเดือนเก้ามาไม่ได้เสดจออกเลย ไม่ได้เสดจไปไหนเลย

ท่านบอกอาการว่าประชวรพระโรคลม ให้วิงเวียนแลลมขับเนื่อง ๆ แต่คนทั้งปวงเขาว่าท่านประชวรอย่างอื่น ถึงว่าประชวรอยู่นานดังนี้ ก็ไม่มีใครไปเฝ้าเยี่ยมประชวรเลย เพราะรู้ว่าถึงไปก็ไม่ได้เฝ้า การงานอันใดในวังนั้นจะเพทุลก็ไม่ได้หมด ท่านเสดจอยู่แต่บนเก๋งไม่ได้ลงมาข้างล่างเลยสามเดือนเศษมาแล้ว กระหม่อมฉันจะขอไปเยี่ยม ก็ให้มาห้ามเสียว่าอย่าให้ไป กลัวคนจะลือว่าประชวรมาก ครั้นมาเมื่อวันเข้าพ้าอิศราพงศ์สิ้นชีวิตรลง กระหม่อมฉันเหนว่าการอาบน้ำศพ แลจัดการไว้ศพเปนน่าที่ของท่าน แต่เหนว่าท่านจะไม่เสดจไปได้ กระหม่อมฉันจึงไปแทน วันนั้นกระหม่อมฉันไปทอดกระฐินก่อน แล้วจึงมาแวะจอดเรือเข้าที่พระตำหนักน้ำในพระบวรราชวัง ท่านทรายเข้าจึงให้หนูตุ้ยลงมารับกระหม่อมฉัน แล้วว่าให้เชิญกระหม่อมฉันเข้าไปเยี่ยมท่านก่อน ท่านลำฤกถึงนัก กระหม่อมฉันก็เข้าไปเยี่ยม เหนอาการท่านก็คล้ายกับปรกติ แขงแรงดีอยู่ไม่โซมซูบผอมดอก เหนเปนผิดปรกติที่ผิวนั้นซีดมากอยู่เท่านั้น แต่ท่านบอกอาการว่าเปนลมขับเนื่อง ๆ จะไปข้างไหนก็จะไปได้ แต่กลัวจะไปลมขับล้มลง กลัวคนจะตื่นเอิกเริกไป วันนั้นหม่อมฉันเหนแต่ท่านนัดพิมเสนหลายครั้ง พิมเสนขวดโตตั้งอยู่ที่นั่นที่เดียว ขยี้ใส่ลงในน้ำ ผ้าขาวชุบเช็ดที่สูงก็เนื่อง ๆ วันนั้นท่านว่าขอให้หมอยาข้างวังหลวงขึ้นไปชุมนุมปฤกษา ใครจะคิดอ่านถวายยาได้บ้าง เจ้ากรมปลัดกรมหมอวังหลวงขึ้นไปชุมนุมปฤกษา คิดอ่านจะถวายยาคนละขนานสองขนาน คิดไปต่าง ๆ ยาที่คิดนั้น

หมอวังน่าว่า ยาอย่างนั้นเคยถวายเสียแล้วหมด ไม่ชอบพระโรค หมอก็ต้องเลิกกลับมา ในเดือนสิบสองข้างขึ้นนี้ ท่านให้มาบอกอาการว่าพระอาการนั้นมากไป เสวยไม่ได้บรรทมไม่หลับ หมอไทยแก้มานานแล้ว อาการไม่คลาย จะขอให้หมอจีนถวายยาเปนพระโอสถต่อไป กระหม่อมฉันคิดว่าถ้าพระโรคท่านไม่เปนเช่นอาการท่านบอก เปนเช่นเขาลือจริง หมอจีนถวายเห็นจะชอบพระโรค.

อนึ่งกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ก็ป่วยโรคคล้ายกับเจ้าพระยานครลมขับลงแล้วก็เสียจำหระซ้าย ตั้งแต่วันเสาร์ขึ้นสิบเอ็ดค่ำเดือนเก้ามาเธอใช้ยาของเธอรักษาตัวเธอเองบ้าง หมอกัมเบล (เปนชาตสกอต) ให้ยาบ้าง แต่บัดนี้อาการก็ว่าค่อยคลายแล้ว แต่กระหม่อมฉันเห็นว่าไม่ดีกว่าเจ้าพระยานครมากนัก ดีกว่าเจ้าพระยานคร แต่ที่โสตรไม่ตึงโรคอย่างนี้รักษาหายยากอยู่.

พระองค์เจ้าดวงจันทร์ ตั้งแต่เดือนเก้ามาจนเดือนสิบประชวรมาก เปนพระโรคขิดตกพระโลหิตพระเสมหะ กระหม่อมฉันให้ท้าวสมศักดิ์ขึ้นไปเยี่ยม เพราะที่บนอาการไม่ได้ทูลท่าน บอกลงมาว่าครั้งนี้ท่านจะยังไม่สิ้นพระชนม์ ท่านคงจะหาย ครั้นเมื่อวันพุธแรมสี่ค่ำเดือนสิบเอ็ดท่านเสด็จลงมาหากระหม่อมฉัน ตรัสบอกว่าท่านหายประชวรแล้ว เมื่อวันอาบน้ำศพเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ท่านก็เสดจไปได้ แต่พระองค์เจ้าดารา(๑)

---

(๑) พระองค์เจ้าดาราวดี เปนพระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แลได้เปนพระชายาของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ มีเจ้าฟ้าอิศราพงศเปนพระโอรสด้วยกันองค์ ๑ ฯ

นั้นกระหม่อมฉันวิตกอยู่ ด้วยท่านก็ชุดโซมซูบผอมมานานแล้ว ครั้นท่านพบใครท่านก็ทรงกรรแสงร่ำไป ประชวรลมวันละสองครั้งสามครั้ง อสาหะพาหลานเสดจลงมาหากระหม่อมฉันวันหนึ่ง การต่อไปจะเปนอย่างไรก็ไม่ทราบเลย.

ชายศริสิทธิองไชย หญิงอรไทยเทพกัญญาแลญาติพี่น้องอื่น ๆ พวกเมืองนครศรีธรรมราชก็อยู่เย็นเปนสุขอยู่โดยมาก ไม่ป่วยไข้อันใดนัก แต่ขัวมารดาศริสิทธิองไชย หญิงอรไทยเทพกัญญา ป่วยเปนวรรณโรคเนื่อง ๆ หายไปคราวหนึ่ง แล้วก็กลับเปนอีก แต่ชื้นไม่ที่สลักสำคัญดอก เหนจะเปนโทษโลหิตแลน้ำเหลืองเสีย จะต้องรุถ่ายใหญ่ ๆ เสียสักคราว เหนจะปรกติดีไปดอก ไม่สู้อไรนัก หนู ยุตร เข้าพระยามหาศิริธรรมนั้น เปนเหตุอย่างไรไม่ทราบ สิ่งของในเย่าเรือนจำนำเขาเสียหมด ของไปตกอยู่ที่ผู้รับจำนำราคาถึง ๓๕ ชั่ง แต่ยืดความอยู่ เมื่อไรญาติพี่น้องจะเข้ามาถอนำหรือรับเยยหวัด จะไปพักที่เรือนแล้ว ก็ไปยืมเอามาเรียงรายไว้ ครั้นพวกนั้นไปแล้วก็ให้ข่าวขนไปคืนผู้รับจำนำ ภายหลังท่านผู้หญิงเยียม(๑) สิบทราบเข้าว่าเปนดังนั้น ก็เข้ามาชำระกัน ต้นเหตุที่จะได้ทราบนั้นเพราะเกิดความเขาทิ้งหนังสือกล่าวโทษ หม่อมเจ้าบรรจงว่าซกซนเปนณีสินมาก แลหน

(๑) เปนภรรยาพระยาสุรเสนา (สวัสดิ ชูโต) เปนธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่

ไปสมคบกับหม่อมเจ้าบรรจง ด้วยนับถือกันว่าเปนญาติข้างคุณตานี้(๑)
แลกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ หม่อมเจ้าบรรจงเที่ยวหลอกลวงข้างโน้นข้างนี้
เอาเงินแลสิ่งของเขาไป คิดเปนเงินถึง ๔๘ ชั่ง ต้องจำไว้เร่งเงินให้เขา
ก็ไม่ได้ กระหม่อมฉันจึ่งได้หักเอาเบี้ยหวัด หม่อมเจ้าในกรมหมื่น
สุรินทรรักษ์ไว้ทั้งกรมใช้ฉ่ำเสีย แล้วตัวหม่อมเจ้าบรรจงก็ไล่ไปเสีย
จากวังแล้ว แต่หนนั้นเขาทำวุ่นในตัวของเขาเอง หมดไปในทรัพย์
เขาเอง ไม่ได้เปนฉ่ำใคร กระหม่อมฉันก็นิ่งอยู่.

ในปีนี้ภายหลังแต่หญิงสุขุมาลมารศรี(๒) ขุตรสำลี(๓) เกิดแล้วนั้น
มา กระหม่อมฉันมีขุตรอีกสามคน คือ ขุตรหญิงชื่อ นารีรัตนา ออกเมื่อ
วันเสาร์ขึ้นสิบเอ็ดค่ำเดือนหก มารดาชื่อดวงคำเปนลาว ๑ คือ ขุตร
ชื่อไชยานชิตเปนขตรที่ ๗ ของเที่ยง ออกเมื่อวันอังคารแรมหกค่ำ
เดือนเก้า ๑ คือ หญิงเล็กน้องยิ่งเยาวลักษณ์ ออกเมื่อวันอังคารขึ้น
สามค่ำเดือนสิบสอง จะได้ชื่อว่าบรรจบเบญจมา ๑ ขุตรกระหม่อม
ฉันมีอยู่บัดนี้ ชาย ๒๔ หญิง ๒๑ รวมเปน ๔๕ คน อยู่คือยู่หมดไม่
ป่วยไข้.

---

(๑) คุณตานี้ เจ้าจอมมารดาของกรมหมื่นสุรินทรรักษในรัชการที่ ๑ เปนธิดาเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค)

(๒) คือสมเด็จพระบรมราชเจ้าสุขุมาลมารศรี พระวรราชเทวีในรัชการที่ ๕

(๓) คือเจ้าคุณจอมมารดาสำลี ฤๅปรากฏว่าเจ้าคุณตำหนักเดิม

การศพท่านผู้หญิงอินนั้น กระหม่อมฉันได้สั่งให้เจ้าพนักงานคุมโกษฐ์ออกมา กับได้ให้เงินสิบชั่ง ไตรสังเคตเจ็ดสำรับ มอบให้มาแก่พระเสนหามนตรีด้วยแล้ว.

จดหมายมาณวันพุธ แรมสามค่ำ เดือนสิบสอง ปีกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ เปนวันที่ ๓๘๔๓ ในรัชกาลบัดยุบันนี้.

ฉบับที่ ๗

ขดหมายฉันให้มาถึงข้า หนังสือของข้าฉบับ ๑ กับหนังสือของพระองค์เจ้าบุฑมราช เจ้าอาวาสเจ้าน้าของฉันฉบับ ๑ ซึ่งส่งมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช ณวันอาทิตย์แรมหกค่ำเดือนห้านั้น ได้มาถึงมือฉันเมื่อณวันพุธขึ้นสองค่ำเดือนหก หนังสือของข้าก็แจ้งพระอาการมาถ้วนถี่ แลกล่าวคุณความจงรักภักดีของญาติพี่น้องทั้งปวงพร้อมเพรียงกันเยี่ยมเยียนพยาบาลรักษา ออกชื่อมาทุกท่านทุกนาย บันดาที่อยู่เมืองนครศรีธรรมราช เว้นแต่เจ้าพระยานคร ซึ่งเปนผู้ป่วยเหมือนพระอาการนั้นทีเดียว ไม่มีกล่าวโทษผู้ใดเลย ถึงแพทย์หมอที่ได้ถวายยาถวายอย่างก็ได้ออกชื่อมา ทั้งหมอหลวงสองนาย ทั้งหมอในตำแหน่งกรมการแลหมอข้าในกรม ก็เหนเปนอันพร้อมเพรียงทำเต็มมืออยู่แล้ว ถ้าการเปนจริงดังหนังสือของข้าว่ามา การก็เห็นว่าเปนการดีที่สุดอยู่แล้ว แต่ในหนังสือของพระองค์ท่าน มิมาถึงฉันในห่อเดียวกับหนังสือของข้านั้น มีความว่า ท่านประชวรครั้งนี้เปนสาหัสหนักอยู่แล้ว ขอให้ฉันจัดเรือกลไฟออกไปรับเสด็จเข้ามาในกรุงเทพ ฯ โดยเร็ว อย่าให้ท่านต้องตกอยู่เมืองนครศรีธรรมราชเลย ด้วยท่านไม่มีที่จะเหลียวเห็นใครนอกจากตัวฉัน การในหนังสือรับสั่งของท่านเปนดังนี้ ข้าจะโปรดให้ฉันทำอย่างไร เมื่อคำนึงไปถึงพระโรคของท่าน ก็เปนพระโรคอย่างใหญ่ ควรจะเรียกว่าลมอัมพาธ ถ้าจะ

นับตัวผู้ที่ป่วยอย่างนี้ในญาติของข้า ก็เหมือนกันกับโรคข้านุ้ยใหญ่(๑) แลโรคเจ้าพระยานคร แลโรคพระองค์เจ้าสว่าง ๆ นั้นก็เปนลงเมื่อวัน พฤหัศบดีขึ้นสิบสี่ค่ำเดือนสามบ้าแล้วมา แก้ไขก็ไม่ฟื้น อยู่ได้ เจ็ดแปดวันก็ตาย ความได้มีแจ้งอยู่ในจดหมายถวายพระองค์เจ้า บ้าทมราชมาฉบับ ๑ แล้ว ก็พระอาการครั้งนี้เห็นว่าคล้ายกัน พระชนม์ ท่านนั้นก็มากถึง ๗๕ แล้ว แก่กว่าข้านุ้ยใหญ่เมื่อถึงแก่กรรมถึง ๒๔ ปี แก่กว่าพระองค์เจ้าสว่างครั้งนี้ถึง ๒๙ ปี แก่กว่าเจ้าพระยานครเมื่อแรก ป่วยลงถึง ๒๗ ปี พระอาการจะเปนอย่างไร ให้วิตกนัก เมื่อท่านจะ เสดจเข้ามากรุงเทพ ฯ นี้ ฉันก็ไม่มีหมอที่ดีกว่าขุนรัตนแพทย์ แลขนวาโยนารถนั้นเลย การอันนี้จะว่าให้เห็นจริงได้ เหมือนกรมพระ พิพิธโภคภูเบนทร์ เปนพี่ชายของฉันเปนเจ้าใหญ่นายโต ประชวรลง พระอาการเช่นนี้ ฉันไม่ได้ไปนั่งเฝ้าอยู่แทบทุกวัน ให้หมอหลวงทั้งวัง หลวงวังน่าชุมนุมกันคิดอ่านรักษา พระอาการก็ไม่คลายไม่หาย จนถึง หมออังกฤษในเรือรบ ซึ่งมาอยู่ในเวลานั้น ก็ได้หามาถวายยา พระ อาการก็ไม่หาย ประชวรได้เก้าวันก็สิ้นพระชนม์ กรมหลวงวงศา ธิราชสนิท ตัวเธอก็เปนหมออย่างเอกอยู่เองในกรุงเทพ ฯ นี้ แลบัดนี้ ก็เปนเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ในน้องยาเธอของฉัน ฉันได้ให้ว่าราชการ

---

(๑) คือเจ้าจอมมารดานุ้ยใหญ่ในรัชการที่ ๑ เปนธิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราชพัฒน์ แลเปนเจ้าจอมมารดาของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ.

ปนกำลังอยู่แทบทุกแห่ง เมื่อเดือนเก้าปีหลังป่วยอย่างนี้ลง ฉันเอง
กับเจ้านายต่างกรมและท่านเสนาบดีก็ไปชุมนุมพร้อมกัน ช่วยกันหา
หมอมารักษา ถึงอาการค่อยคลายก็ไม่หายไปได้ คงลงลำยากง่อน ๆ
แง่น ๆ คล้ายกับเจ้าพระยานครนั้นแล.

ในกรุงเทพ ฯ นี้ญาติพี่น้องของท่านก็มีอยู่มาก ทั้งพวกราช
ตระกูลฝ่ายฉัน แลญาติชาวนครฝ่ายข้า ก็เมื่อท่านเสดจอยู่ใน
กรุงเทพ ฯ นี้แต่ก่อนนานแล้ว พึ่งพาอาศรัยใครได้เท่าไร การทั้งปวง
ก็แจ้งในพระทัยของท่าน ในใจของข้า ฝ่ายฉันสงสารท่านว่าท่านพลัด
กับข้าแยกย้ายกันอยู่ ไม่ได้พบกันเลยถึง ๕๐ ปีเศษ จนท่านก็ทรง
พระเจริญมากแล้ว ข้าก็ชรามากแล้ว ฉันจึงได้เชิญเสดจท่านออกไป
ให้ได้ประสบพบกับข้า ด้วยเข้าใจว่าถ้าข้าป่วยไข้ไรลง ผู้อื่นที่
จะประฏิบัติให้ข้าได้ความสบายกว่าท่าน ที่เปนบุตรของข้าผู้เดียวนั้นไม่มี
อื่นฉันก็สงสารข้ายิ่งนัก กลัวว่าข้าจะต้องเสียใจเมื่อปลายมือ จึงได้
ยอมให้ท่านเสดจอยู่กับข้า ตั้งใจไว้ว่าต่อเมื่อใดข้าไม่มีตัวแล้ว ฉันจึง
จะไปรับท่านเสดจกลับมา ก็ครั้งนี้ท่านประชวรหนักลง ถ้าเสดจ
กลับมาอยู่กรุงเทพ ฯ นี้ จะเสดจอยู่วังหลวงหรือวังน่า ใครจะรักษา
พยาบาลท่านสนิทชิดชมดีไปกว่าข้า ฉันก็ไม่ทรายเลยว่าท่านจะเสียไส้
ไว้ใจใคร ก็ถ้าท่านโปรดใครจะให้พยาบาล โปรดหมอไหนที่เคย
ทรงนับถือ ถ้ามีหนังสือเข้ามาให้ฉันพาไปส่ง ฉันก็จะทำตาม แต่ซึ่ง
ว่าจะเสดจเข้ามาให้ได้นั้น ฉันก็ไม่ขัดรับสั่งดอก แต่การนั้นจะต้องใจ

หนังสือหายาก 895.916 ค191พค น.33 บ. 14092

ต้องความคิดของข้านั้นแล้วฦๅ ด้วยพระองค์ท่านก็เปนของข้า ๆ ก็เปนของท่าน ฉันเองก็คิดเจ้านายอื่นก็คิด ก็เปนแต่ญาติแลลูกหลานห่างกับท่านแลข้า ไม่ควรจะบังคับบัญชาให้ผิดแก่ความคิดความชอบของข้าไป ฉันเกรงใจข้านัก ฉันไม่รู้ที่จะทำอย่างไรเลย ถึงกระนั้นครั้งนี้ฉันก็ได้จัดเรือกลไฟมหาไชยเทพ ให้มีเจ้าพนักงานสนมกรมวังแลข้าราชการฝ่ายใน เตรียมออกมารับเสด็จตามธรรมเนียมตามรับสั่ง แต่ยังวิตกนักทางที่จะเสด็จมาแต่เมืองนครจนถึงท่าศักดิ์ประมาณ ๓๐๐ เส้น แล้วลงเรือเล็กมาตามลำคลอง จนถึงที่เรือไฟจอดประมาณ ๔๐๐ เส้น เรือไฟจะแล่นมาแต่ปากพยาจนถึงปากน้ำเจ้าพยาโดยเร็วทีเดียวก็สี่คืนสี่วัน เพราะต้องหยุดกลางทางรับลำเลียงฟืน ในฤดูนี้เปนลมสำเภาแลลมพายศีศะเขา แลสลาตันก็กล้า เมื่อเสด็จมากลางทางขึ้นยกลงน้ำร่อนรับร่อนเร่ ถ้าพระอาการแปรผันเปนอย่างไรไป จะกลับก็ใช่จะไปก็ผิด ยากที่เดียว ฉันวิตกนักในครั้งนี้ จะจัดหมอออกไปรับเสด็จที่ไปกว่าขุนรัตนแพทย์ หมื่นวาโยนารถก็ไม่มี เจ้าพระยานครเขาก็ประคับประคองโต้มาโดยหลายปี จะเสด็จมาครั้งนี้จะให้หมอสองนายนั้นเข้ามาส่งเสด็จฤๅ ที่เจ้าพระยานครก็ไม่มีหมอจะอยู่ระวัง โรคอย่างนี้เมื่อจะหนักมากก็หนักไม่ทันรู้ตัว แลไม่เห็นมีผู้ใดชนะคะคานมาเลย ข้าขอได้โปรดปฤกษาหาฤๅกันดูกับหม่อมน้อยใหญ่หม่อมน้อยเล็ก พระยาเทพอรชน พระเสนหามนตรี พระยกกระบัตร กรมการด้วยเถิด แล้วจึงปฤกษาว่ากล่าวกับพระองค์

ท่านดู ถ้าตกลงกันว่าควรจะเสดจ ก็จงคิดอ่านเชิญเสดจมาให้ดี ถ้าเห็นว่าไม่ควรจะเสดจ ก็จงช่วยกราบทูลผ่อนผัน อย่าให้ท่านขัดเคือง ฉันว่าขัดรับสั่ง ข้าก็ดีหม่อมน้อยใหญ่หม่อมน้อยเล็กก็ดีจงเอนดูฉันให้มากเถิด.

จดหมายมาณวันศุกร์ ขึ้นสิบสี่ค่ำ เดือนหก ปีขอตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ เปนวันที่ ๔๐๐๖ ในรัชการปัตยุบันนี้.

ฉบับที่ ๑๑

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าบ้ทมราช เจ้าอาวาสเจ้าน้าของ
กระหม่อมฉันให้ทราย ด้วยหนังสือรับสั่งของเสดจ โปรดให้ขุน
หมื่นชาวอภิรมย์ถือมานั้น ได้มาถึงมือกระหม่อมฉัน เมื่อณวันอาทิตย์
ขึ้นสิบเอ็ดค่ำเดือนแปดอุตราสาธ ความได้อ่านทรายแล้ว กระหม่อม
ฉันคิดด้วยเกล้า ฯ ว่าเสดจประชวรครั้งนี้ ประชวรพระโรคใหญ่พระ
โรคมาก พระชนม์พรรษาก็มากแล้วจะเสดจไป ๆ มา ๆ ในกลางทเล
กระหม่อมฉันก็วิตกมากนัก ซึ่งว่าจะเชิญบ้านุ้ยเข้ามาด้วยนั้น บ้า
นุ้ยก็ออกมาจากกรุงอยู่เมืองนครศรีธรรมราชแต่อายุ ๕๓-๕๔ ปี ก็ยัง
บ่นว่ากลัวทเลนัก แต่บ้านุ้ยอยู่เมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้เข้ามาเลย
ถึง ๔๕ ปีมาแล้ว อายุบ้านุ้ยก็ถึง ๙๘ นับว่า ๙๙ ปีมาแล้ว ถ้ามิสติ
อยู่ไม่หลงใหล ก็เห็นจะไม่ยอมมา ก็ถ้าหลงใหลฟั่นเฟือน จะพา
มาร่อนรับร่อนเร่ ก็เป็นทวิตกนัก พระองค์ของเสดจนั้นเพราะเปน
เจ้าเปนนาย อย่างไร ๆ เมื่อสิ้นความวิตกความประสงค์แล้ว ก็ควร
จะต้องเสดจกลับคืนมายังกรุงเทพมหานครจงได้ ก็ถ้าเสดจกลับมา
แล้วให้การเปนเสร็จแต่ครั้งหนึ่งคราวเดียวได้ก็เปนดี ก็ถ้ากลับมีพระ
ประสงค์จะให้ไปส่งเสดจอีก แล้วรับเสดจอีกเปนหลายครั้งหลายคราว
กระหม่อมฉันวิตกนัก เพราะบ้านุ้ยก็ชรามากแล้ว เสดจก็เชิญพระชน
มายุมาก แล้วก็ประชวรอยู่ด้วย ก็ถ้าเสดจจะทรงรถถึงกระหม่อม

ฉัน ๆ นึกว่าในกลางเดือนเก้าฤาแรมอ่อน ๆ ตัวกระหม่อมฉันจะลงไปเฝ้าเสดจเอง แต่จะขอเฝ้าเพียงปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช จะให้มีผู้ไปรับเสดจลงมาพบกระหม่อมฉัน เพราะจะขึ้นไปเฝ้าให้ถึงเมืองนครศรีธรรมราชอย่างครั้งก่อน ก็จะเปนที่มีความลำบากแก่เจ้าพระยานครแลกรมการ ไพร่ ข้าราชการทั้งปวงนั้นไป กระหม่อมฉันจะหยุดเรืออยู่เพียงปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช แล้วจะให้ชายศรีสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญา บุตรกับมารดาไปเฝ้าถึงที่ประทับ แลเยี่ยมเยียนบำนุบ แลญาติพี่น้องแล้วกลับลงมาเรือ ถ้าจะเสดจมาให้กระหม่อมฉันเฝ้าได้ ก็จะเชิญเสดจมาด้วย เมื่อเสดจมาพบกับกระหม่อมฉันแล้ว กระหม่อมฉันจะได้กราบทูลปฤกษาหารือการให้ถ้วนถี่ ก็ถ้ามีพระประสงค์จะเสดจกลับมากรุงเทพ ฯ ให้ได้ ก็จะได้เสดจกลับมาพร้อมกับกระหม่อมฉันทีเดียว เปนพระเกียรติยศสมควร เหมือนเมื่อเวลาแรกเสดจออกไปเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ถ้าจะยังไม่เสดจกลับ ก็จะได้ให้ไปส่งเสดจกลับไปอยู่กับบำนุบ ไม่ต้องเสดจเข้ามาเยี่ยมกระหม่อมฉันให้ลำบากถึงกรุงเทพ ฯ เลย

พระองค์เจ้าดุษดี สิ้นพระชนม์แล้วแต่วันศุกร์แรมสิบค่ำเดือนแปด บุรพาสาธ พระศพเชิญไปไว้ที่วังเจ้าพ่าอิศราพงศ์ ได้ยินว่าจะได้ถวายพระเพลิงต่อเดือนเก้า การทั้งปวงเปนการในพระบวรราชวัง อนึ่ง หม่อมเจ้าชอุ่มในเจ้าพ่ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ซึ่งภายหลังมาได้เลื่อนเปนกรมเทวานุรักษ์ ป่วยโรคหืดมานานแล้ว ในปีนี้ตั้งแต่เดือนหกมาป่วยหนักลง ถึงชีพตักษัยเสียแล้ว เมื่อณวันพุธแรมหกค่ำเดือนแปด อุตราสาธ จะได้ปลงศพในเดือนเก้าฤาเดือนสิบ

จดหมายมาณเดือนแปด ปีกุนเบญจศก ศักราช ๑๒๒๕

ฉบับที่ ๑๒

ขดหมายมายังพระยาวิชิตสรไกร พระเสนหามนตรีให้ทราบด้วย
ขัดนี้ข้าพเจ้ามีเรือกลไฟขึ้นใหม่อีกลำหนึ่ง ให้ชื่อว่า บรมราชวรฤทธิ์
มีกำลังร้อยแรงม้า เดินสิบสองหนอด ข้าพเจ้าจะใคร่ลองเรือไปเล่น
เล่นในทเลตามลมอากาศพอสบาย ไม่อยากจะขึ้นบ้านขึ้นเมืองใด
ไม่อยากได้ของถวายแลอไร ๆ ของผู้ใดดอก เพราะท่านทั้งปวง
ได้เสียของถวายมามากแล้ว อนึ่งเมื่อวันอาทิตย์ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ
เดือนแปดอุตราสาธ ข้าพเจ้าได้รับหนังสือของพระองค์เจ้าบัทมราช
มีมาถึงข้าพเจ้าฉบับ ๑ ความว่าท่านมีพระประสงค์จะเสดจมากรุงเทพ ฯ
จะใคร่พบข้าพเจ้า ขอให้จัดเรือกลไฟไปรับ ข้าพเจ้าเห็นพระองค์เจ้า
บัทมราชก็เจริญพระชนมายุมาก แล้วก็ประชวรอยู่ด้วย จะเสดจมา
ในทเลลำบากนัก ข้าพเจ้าวิตกอยู่ เมื่อท่านทรงรฦกถึงจะใคร่พบ
ข้าพเจ้าแล้ว ในกลางเดือนเก้าฤๅแรมอ่อน ๆ ข้าพเจ้าจะไปทอดเรืออยู่
เพียงปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช จะใช้ชายศรีสิทธิชงไชย หญิง
อรไทยเทพกัญญา บุตรกับมารดาแลญาติขึ้นไปเฝ้าแต่เวลาเช้าถึงพระ
องค์ท่าน แลเยี่ยมเยียนบำนุยแลญาติอื่น ๆ แล้วไปนมัศการพระ
มหาธาตุ เวลาบ่ายแล้วจะได้กลับมาลงเรือณวันนั้น ให้พระยาวิชิต
สรไกร พระเสนหามนตรี จัดเรือ จัดช้างจัดช้างงอช้างกบมารับในเวลาเช้า
ถ้าพระองค์เจ้าบัทมราชจะใคร่เสดจลงมาพบข้าพเจ้าที่เรือ ก็ให้พระยา
วิชิตสรไกร พระเสนหามนตรี ช่วยกันประคับประคองรับเสด็จส่งเสด็จ

ให้ท่านเสด็จมาโดยสบายตามพระประสงค์เถิด ของอย่าได้ปลูกพลับพลาฝาเลื่อนแลจัดการอื่น ๆ นอกจากการที่ว่านี้เลย ข้าพเจ้าไม่ขัดข้านขึ้นเมืองแล้ว เพราะจะขึ้นไปถึงที่ประทับเมืองนครศรีธรรมราช อย่างครั้งก่อน ก็จะเป็นที่มีความลำบากแก่เจ้าพระยานคร แลกรมการแลไพร่ใช้ราชการนั้นไป.

ฉบับที่ ๑๓

จดหมายมายังหม่อมน้อยใหญ่[๑] หม่อมน้อยเล็ก[๒] ให้ทราบด้วยเรื่อยรมราชวรฤทธิ์ ซึ่งข้าพเจ้ามา แลเรื่อมหาไชยเทพ ซึ่งพระองค์เจ้าบ่ทมราชเสด็จมา แลเรื่ออื่นซึ่งใช้จักรออกจากที่ทอดสมอหน้าเมืองนครศรีธรรมราช ในวันอาทิตย์แรมแปดค่ำเดือนเก้า มาในกลางคืนมืดนัก ไม่เห็นเขาเห็นฝั่ง กลัวศิลารุงรังที่ช่องสมุย ต้องรอๆ มาจนรุ่งถึงแหลมคอกวาง เรือข้าพเจ้าใช้จักรออกไปใกล้เกาะสมุย แต่ได้ดูอยู่แต่ห่างๆ เพราะผู้นำทางไม่มี เวลานั้นลมก็จัด คลื่นก็กล้าฝนก็ตกลงมามาก ข้าพเจ้าก็ใช้จักรข้ามไปออกช่องอ่างทองทีเดียว เมื่อออกช่องอ่างทองมาแล้วนั้น ยังแลเห็นเรือมหาไชยเทพ แลเรือราญรุกราชไพรี ใช้จักรออกช่องอ่างทองตามมาข้างหลัง แต่ในวันจันทร์แรมเก้าค่ำเดือนเก้านั้น เรือข้าพเจ้าก็หาได้แวะเข้าที่ชุมพรไม่ ใช้จักรมาทางลึกนอกเกาะง่ามไม่ได้หยุดเลย จนมาถึงน่าด่านเมืองสมุทปราการ วันอังคารแรมสิบค่ำเดือนเก้า เวลาเที่ยงหยุดอยู่หน่อยหนึ่ง แล้วก็ใช้จักรขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานครนี้ เวลาบ่าย ๒ โมง แต่

---

(๑) หม่อมน้อยใหญ่ เปนเจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าเฉลิมวงศ ในรัชการที่ ๓

(๒) หม่อมน้อยเล็ก ก็เปนเจ้าจอมในรัชการที่ ๓ เปนธิดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมืองกับท่านผู้หญิงอินด้วยกันทั้ง ๒ คน ฯ

เรือมหาไชยเทพนั้น ได้ยินในวันจันทร์แรมเก้าค่ำเดือนเก้า เวลาเย็น
แวะเข้าที่เมืองชุมพร เรือเกยตื้นติดอยู่ออกไม่ได้ จนต้องถ่ายคนถ่าย
ของออกหมด เรือจึงลอยลำขึ้นได้ ต้องรอขัดเรืออยู่จนวันอังคารแรมสิบค่ำ
เดือนเก้าอีกวันหนึ่ง ต่อวันพุธแรมสิบเอ็ดค่ำเดือนเก้า จึงได้ใช้จักร
มาได้ มาถึงกรุงเทพ ฯ วันพฤหัสแรมสิบสองค่ำเดือนเก้าเวลาพลบค่ำ
ได้รับเสด็จพระองค์เจ้าบ๋ทมราชขึ้นมาในวังนี้ในวันนั้น ได้จัดตึกใหม่ซึ่ง
ทำลงในเรือนบ่านุ้ยใหญ่ เรียกว่าเรือนแม่แขอยู่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จ
พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ถวายให้เสด็จประทับอยู่ ด้วยท่านไม่ชอบ
พระทัยที่จะเสด็จไปอยู่ที่ตำหนักของท่านในพระบวรราชวังแล้ว ตั้งแต่
เสด็จมาในเรือก็ขึ้นบกแล้วก็ดี พระอาการก็เป็นปรกติอยู่เหมือน
อย่างเดิม ไม่ประชวรมากไป ไม่คลายขึ้น แต่เมื่อพวกข้าในกรมยัง
มาไม่ถึง ได้คิดกับจมื่นจิตรเสน่ห์ แล้วว่า ครอยครัวข้าในกรม
ที่ปะปนด้วยผู้ชายนั้น จะให้อาศรัยอยู่ที่บ้านเจ้าพระยานครไปก่อน เมื่อ
พระองค์เจ้าบ๋ทมราชเสด็จมาถึง จมื่นจิตรเสน่ห์ก็ได้ไปรับเสด็จ ความ
ทั้งปวงนี้กราบเรียนบ่านุ้ยให้ทราบด้วย ข้าพเจ้าก็วิตกอยู่กลัวบ่านุ้ยจะ
ไม่สบาย ด้วยพระองค์เจ้าบ๋ทมราชเสด็จเข้ามาเสียในกรุงเทพ ฯ คิด
อ่านว่ากล่าวเล้าโลมไว้ให้ดีอย่าให้เสียใจ การที่จริงนั้นบ่านุ้ยก็ไม่ได้
นึกเลยว่าจะกลับเข้ามาหาพระองค์เจ้าบ๋ทมราช ฤๅจะเชิญเสด็จพระองค์
เจ้าบ๋ทมราชออกไปอยู่ด้วย การที่พระองค์เจ้าบ๋ทมราชได้เสด็จออก
ไปนั้น เป็นการข้าพเจ้าคิดเอง ข้าพเจ้าก็นึกว่าจะใคร่ให้พระองค์เจ้า

บ้ทมราชเสด็จอยู่กับบ้านุ้ยจนสิ้นอายุบ้านุ้ย แล้วจึ่งจะเชิญเสด็จกลับมา
แต่เหตุที่ไม่ได้คิดเห็นแต่ก่อนยังเกิดขึ้น คือพระองค์เจ้าบ้ทมราชไป
ประชวรลง พระอาการก็มาก แพทย์หมอที่เมืองนครถวายยามากคน
แล้ว พระอาการก็ไม่คลาย ท่านจึ่งไม่สบายจะใคร่เสด็จกลับคืนเข้า
มากรุงเทพ ฯ ตามเดิม ท่านมีหนังสือมาถึงให้ไปรับเสด็จก็หลายครั้ง
ข้าพเจ้าก็ยังรอ ๆ รั้ง ๆ พังกระแสร์ท่านอยู่ จนครั้งนี้ท่านรับสั่งว่า
ข้าพเจ้าเชิญเสด็จท่านไปทิ้งเสีย ข้าพเจ้าจึ่งรับเสด็จกลับมาด้วยเบื่น
ความจนใจ สิ่งของใด ๆ ที่บ้านุ้ยเก็บไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อครั้งบ้านุ้ย
ออกไปจากกรุงเทพ ฯ สิ่งของเหล่านั้นคนทั้งปวงก็รู้อยู่ว่าเบื่นสิ่งของพระ
องค์เจ้าบ้ทมราชโดยมาก ก็สิ่งของใดเบื่นของบ้านุ้ย ถ้าบ้านุ้ยล่วงชีพ
ไปก่อนพระองค์เจ้าบ้ทมราช ของทั้งปวงนอกจากสิ่งที่บ้านุ้ยสั่งฤๅทำ
พินัยกรรมยกให้ญาติอื่นแล้วนั้น ก็ควรตกเบื่นของพระองค์เจ้าบ้ทมราช
ทั้งสิ้น ก็เรื่องทรัพย์สิ่งของของบ้านุ้ยนั้น พระองค์เจ้าบ้ทมราชเสด็จออก
ไปอยู่กับบ้านุ้ยที่เมืองนครศรีธรรมราชก็ถึงสิบมาแล้ว การจะอย่างไร
กันในเย่าในเรือนข้าพเจ้าก็ไม่ได้ทรายด้วยเลย ไปถึงท่านว่าจะเสด็จ
มาก็รับเสด็จท่านมาพอเบื่นอันคืนการซึ่งยังเดิมเบื่นอย่างไร ข้าพเจ้า
มาคิดก่อชื่นให้เบื่นอย่างอื่นไปนั้น ให้คืนคงเบื่นไปตามเดิม ถ้าบ้านุ้ย
จะขัดเคืองข้าพเจ้าอย่างไร ช่วยว่ากล่าวแขงขอโทษข้าพเจ้าให้ด้วย

จดหมายมาณวันพฤหัศบดีขึ้นห้าค่ำเดือนสิบ ปีกุนเบญจศก
ศักราช ๑๒๒๕ เบื่นวันที่ ๔๕๐๙ ในรัชการบ้ตยุบันนี้.

๑

โรงพิมพ์โสภณพิ
ถนนราชวิ

๑๒/๑๐